

İbrahim Hakkı Erzurumî'nin Manzûm İlmihâli

Adnan MEMDUHOĞLU*

ÖZET

Tarihi süreç içerisinde nazım olarak bir çok konuda dini muhtevalı eserler yazıldığı bilinmektedir. Manzûm olarak kaleme alınan ve her müslümanın inanç ve ibadete dair bilmesi gereken bilgileri ihtiva eden ilmihâl kitapları da bu türlerden biridir. Edisyon kritiği yapılan dört varaklık “manzûm ilmihâl” adlı risâle, İbrahim Hakkı'nın ilmihâl konularını şiirsel bir anlatımla ele aldığı bir eseridir. Bu makalede müellifin hayatı ve eserleri incelenmiş, sonunda da “manzûm ilmihâl” adlı eseri üzerinde durulmuştur. İbrahim Hakkı, yazar, şair, astronom, fizikçi, psikolog, sosyolog, ansiklopedist bir İslam âlimidir. 1703 yılında Erzurum'da doğdu. 1780 yılında Tillo'da vefat etti. Eğitimini babası Molla Osman ve hocası İsmail Fakirullah'ın yanında almış olan İbrahim Hakkı, 1747 yılında Osmanlı Padişahı I. Mahmud ile görüştü. İstanbul'daki kütüphanelerde ilmi çalışmalar yaptı. Sonra memleketine, oradan da Tillo'ya döndü. İbrahim Hakkı, Türkçe, Arapça ve Farsça dillerinde çok sayıda eser yazdı. Ana eserleri 15 olup bunlardan Mârifetnâme'si en meşhurdur.

* Yrd. Doç. Dr., Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

Anahtar Kelimeler

İbrahim Hakkı Erzurumî, fıkıh, ilmihâl, şiir, manzûm ilmihâl

İbrahim Hakkı Erzurumî and His Work on Catechism (Manzûm İlmihâl)

ABSTRACT

Many religious books have been written in the historical process of the poetry literature. İlmihâl (Catechism) books written in the form of poetry and consist of basic necessary information which every muslim should know, are one of the this kind. The Risâla of İbrahim Hakkı Erzurumî, which consists of four pages (varağ), is on the (catechism). In this study it is aimed to give a biography of İbrahim Hakkı Erzurumî, as well as to analyze and study his work "Manzûm İlmihâl". İbrahim Hakkı is poet, author, astronomer, physicist, psychologist, sociologist, encyclopedist and Islamic scholar. He was born in 1703 in Erzurum, in Turkey. He died in 1780 in a village named Tillo, near Siirt, in Turkey. He received his religious education in Tillo and Erzurum. He studied Islamic from Molla Osman (his father) and İsmail Fakirullah. He met the Ottoman Sultan Mahmut I at Istanbul in 1747. He returned to Tillo, and was continuously interested in religious and scientific matters. Having written fifteen books in the manzûm and regular styles, and a great number of Turkish, Arabic, and Persian amongst İbrahim Hakkı's most important works are the Mârifetnâme.

Keywords

İbrahim Hakkı Erzurumî, fıkıh, poetry, catechism,

GİRİŞ

İslâm Dîninde, Allâh ile kulları arasında kurulan sağlıklı bağın temelini İlahiy bilgisi oluşturur. Kulun îmân ettiği Allâh'a içtenlikle boyun eğmesinin en önemli göstergesi ona samimiyetle kulluk etmekten geçmektedir. Bu da sağlam inanç ve güzel ahlâk yanında ibâdet ve muâmelât vasıtasıyla ortaya konulacak bir durumdur.

İmân, ibâdet, ahlâk ve muâmelât konularına dair ilmihâl bilgileri, Müslümanların birinci derecede öğrenmesi gereken bilgilerdir. Müslüman, sınırları Allâh'ın emrettikleri ve yasakladıkları ile çizilen bir hayata bir an-

lamda ilmihâl bilgileri ile giriş yapar. Bu açıdan bakıldığında ilmihâl, İslâmî bilgilenmenin ilk aşaması ve en yaygın olanıdır.¹

Kısaca “davranış bilgisi” demek olan ilmihâl, her Müslümanın bilmesi gereken temel bilgilerden ibarettir.² Yahudi ve Hıristiyanlıkta “catechism” adı altında benzer kullanıma rastlanmaktadır.³ Diğer taraftan ilmihâl, günümüzde temel dînî bilgileri ihtivâ eden kitaplara ad olma şeklinde yaygın bir kullanım alanına da sahiptir. Nitekim Şemseddin Samî, ilmihâli “akâidin kavâid-i esasiye ve ibtidaîyesi ile namâz, abdest vesâir mâlûmât-ı dîniyyeyi çocuklara öğretmeye mahsus kitap” şeklinde tarif etmiştir.⁴

İlmihâl kitaplarının konuları genelde itikat, ibadet ve ahlak içeriklidir. Bununla birlikte özel konularda yazılmış ilmihâl kitaplarına da rastlamak mümkündür. Bu tür eserlerde entellektüel derinlik yerine daha ziyade dini pratiklerin öğrenilmesi amaçlandığı için mevzular sade bir şekilde ele alınmıştır. Genellikle belli bir mezhep esas alınarak yazılmış olmakla birlikte, mukayeseli ilmihâl çalışmaları da göze çarpmaktadır. İlmihâl eserlerinde sadece fıkıh kaynaklarından değil, aynı zamanda akâid, hadis, tefsir, tasavvuf ve ahlâk alanında pek çok eserden de faydalandığı görülmektedir.

İlmihâller, öncelikle inanç esasları ve ibadetleri, İslam'ın fert ve cemiyet hayatına dair ortaya koyduğu prensipleri, tavsiye, emir ve yasakları ile Müslümanların tarih boyunca bu prensipler doğrultusunda kazanmış oldukları örf, anâne ve âdetlerini, bir de İslam âlimlerinin anlayış ve uygulamalarını ihtiva etmektedir.

Tarihi sürece baktığımızda, Hicri II. asırdan (miladi VIII. asır) itibaren yazılan risale şeklindeki muhtasar eserlerin ardından hacimli kitaplar yazıldığı, daha sonra ilmihâl kitaplarına da kaynaklık edecek olan mufassal fıkıh eserleri, uzun şerhler ve haşiyelerle bu telif hareketinin devam görülür.

¹ Hayrettin Karaman, ve Arkadaşları, İlmihâl, I (İman ve İbadetler, Giriş), Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi İstanbul 1999.

² İlmihâl tarifleri için bk. Mehmet, Erdoğan, Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2005, s. 174; Kelpetin, Hatice, “İlmihâl”, DİA, C. XXII, İstanbul, 2006, s. 139; Arpağuş, Hatice K, “Bir Telif Türü Olarak İlmihâl “ M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, 22 (2002/1), s. 27; Osman Güman, XIX. y.y. Nimet-i İslâm Çerçevesinde İlmihâl Fıkıhı, Marmara Üniv. Sosyal Bil. Enst, (Yayımlanmamış y. lisans tezi), Bursa, 2000, s. 26.

³ Geniş bilgi için bk. Encyclopedia of Religion and Ethics, Edinburgh 1980, Catechism, III, 251-256.

⁴ Şemsettin Sâmî,, Kâmûs-ı Türkî, İstanbul 1317, s. 947.

İlmihâlin kelime olarak kullanımının hicri IV. miladi X. asırdan itibaren başladığını söylemek mümkündür. İlmihâl adı verilen eserlerin telifine ise büyük ihtimalle hicri IX. miladi XV. asırlarda başlanmıştır. Zamanla halk için temel konularda özlü bilgiler ihtiva eden, dili sade, anlatımı basit, hatta ezberlenmeye müsait eserlere ihtiyaç duyulmuş, bu sebeple Osmanlılar döneminde ilk ilmihâller ortaya çıkmıştır.

Osmanlı öncesinde ilmihâl kapsamına girebilecek Arapça, Farsça veya nadiren Türkçe yazılmış örnekler bulunmaktaysa da bu geleneğin Osmanlı'nın kurulmasıyla sistemli hale geldiği söylenebilir. İlmihâllerin oluşum safhasını teşkil eden eserler genelde Arapça'dan yapılan tercüme eserlerdir. Bunlar ilmihâllerin, Anadolu'da yaygınlaşmasına ve sistemli hale gelmesine katkıda bulunmuşlardır. Aynı dönemlerde tercüme dışında Türkçe telif ilmihâllerin de yazılmaya başladığı görülmektedir. Böylece ilmihâl geleneği yeni yazılan pek çok eserle de günümüze kadar gelişmeye devam etmiştir.⁵

Osmanlı döneminde telif veya tercüme yoluyla; fıkıh, kelam, tasavvuf, enbiya ve evliya kıssaları, tabakat ve menâkıp kitapları, Tevhid, Münacat, Na't, Mi'râciye, Esmâ-i Hüsnâ, Kırk-Yüz ve Bin Hadis Tercümeleri, Siyer ve Şemâil, Mevlid ve Hilye, akaid, namâz, oruç ve menasikü'l-hac bahislerine dair manzûm eserler de meydana getirilmiştir.⁶ Bu eserlerden bazıları mürettep divanlarda veya mesnevilerde yer alırken, bazıları da müstakil olarak tertip edilmiştir. Kolay okunmaları ve ezberlenmeleri düşüncesiyedir ki bu dini eserlerin birçoğu manzûm olarak kaleme alınmıştır.⁷

İlmihâl kitaplarının büyük çoğunluğu mensur olmakla birlikte; ilmi bir şahsiyeti olan müellifin aynı zamanda edebiyat sahasında da kabiliyetli bir kişi olması, eserin ihtiva edeceği bilgilerin manzûm olarak sunulduğunda daha kolay öğrenileceğinin düşünülmesi, müellifin muhatabı olan okuyucu kitlesini sıkmamak ve eserin cazibesinin artırılmasında edebi sanatların sunmuş olduğu imkanlardan istifade etmek, eser tercüme edilerek hazırlan-

⁵ Bk. Recep Cici,, Osmanlı Dönemi İslâm Hukuku Çalışmaları, s. 108-117.

⁶ Bk. Çelebioğlu, Amil, Türk Edebiyatında Manzum Dini Eserler, Şükrü Elçin Armağanı, Ankara 1983, s. 153-166; Levend, Ağah Sırrı, "Dini Edebiyatımızın Başlıca Ürünleri", Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Belleten, 1972, 2. Baskı, Ankara 1989, s. 35-80.

⁷ Bilal Kemikli,, "Popüler Dini Kültüre Dâir Bir Manzûme ve Üç Şâir", İslâmi Araştırmalar, XIV/3-4, Ankara 2001, s. 492.

miş ise eserin aslının manzûm olması gibi sebeplere binaen ilmihâllerin küçümsenemeyecek bir kısmı da manzûm olarak hazırlanmıştır.⁸

Ancak hayli bir yekûn oluşturan bu manzûm ilmihâller, müstakil bir tür olarak ele alınarak layıkı vechile incelenmek yerine, farklı konularda muhtelif bir çok eser ile bir arada incelenerek, tafsilatına girilmeksizin kısaca tetkik edilmiş ve bu sahada şu ana kadar yapılan çalışmalar içerisinde gerektiği gibi değerlendirilememiştir.⁹

Manzûm olarak telif edilmiş olan fıkıh eserlerine ve ilmihâl kitaplarına çok sayıda örnek verilebilir. Mesela Nazmu'l-hilâfiyyât şerhi, Ebû Hafs Ömer b. Muhammed en-Nesefî (v.537/1142)'ye ait olup 504/1110 yılında Arapça ve manzûm olarak kaleme alınmıştır. Eser hayatı hakkında fazla bilgi bulunmayan ama yaşadığı bu dönemde Hama kadısı olduğu zikredilen, İbrahim b. Mustafa b. Alişir el-Melifdevi tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir.¹⁰

Yine Zâhiruddin Muhammed Bâbür Mirza'nın (v. 937/ 1530) oğullarına ithafen kaleme aldığı Mübeyyen Der Fıkh adlı eser, dil olarak Türkçe'nin kullanıldığı mesnevî türü bir manzûm ilmihâl çalışmasıdır. 148 928/1522 tarihinde kaleme alınan kitap îmân, namâz, zekat, oruç ve hac olmak üzere beş kitaptan oluşmaktadır. Muhtevanın tespitinde diğer ilmihâllerde kullanılan hadislerin manasından hareket edildiği görülmektedir.

Kütüphane kayıtları tarandığında, Devletoğlu Yusuf'a ait Vikâyename,¹¹ Mustafa b. Yusuf Halil'e ait Ravzatü'l-îmân,¹² Ali Efendi'ye ait Manzûm

⁸ Harun, Kırkıl, "Türk Edebiyatında Manzum İlmihal ve Fıkıh Kitapları ile Son Devre Ait Manzum Bir İlmihal: Manastırlı Mehmet Rifat Bey ve Manzum İlmihali", İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi, sy. 7, 2006, s. 437.

⁹ Örnek olarak bk. Necla Pekolcay, ve diğerleri, İslâmî Türk Edebiyatında Şekil ve Nevilere Giriş. Kitabevi, İstanbul 2000, s. 276-277. Söz konusu eserde manzûm fıkıh ve akaid eserleri ayrı bir bölüm olarak ele alınıp değerlendirilmiştir. Eserde bu sahaya dair Devletoğlu Yusuf'a ait Vikâyename isimli bir ilmihâl de kısaca tanıtılmıştır. Bk. Kırkıl, 437.

¹⁰ Eser Azmi Bilgin tarafından transkript edilmiş ve yayınlanmıştır. Bak. Bilgin, Azmi, Nazmu'l-Hilafiyat Tercümesi, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1996.

¹¹ Tacüşşeri'â Mahmud b. Ahmed b. Ubeydillah el- Mahbûbî tarafından kaleme alınan Vikâyetür-rivâye fi Mesaili'l-Hidâye adlı eserin tercümesidir. Bu eser, eldeki bilgilere göre Anadolu Türkçesine kazandırılan ilk manzum ilmihal olması hasebiyle önem arz etmektedir. Eserin, Süleymaniye Ktp. Hacı Mahmud Efendi böl. no: 4439, Beşir Ağa, no: 71, Ankara Millî Ktp no: A94, British Museum no: 166 gibi nüshaları bulunmaktadır.

¹² Eserin Manisa İl Halk Kütüphanesi'nde 6323 no: kayıtlı olan nüsha ise 1b-33a sayfaları arasın-

ilmihâl,¹³ Vidinli Sadi Efendi'nin Manzûme fi'l-İlmi'l-hâl gibi manzûm ilmihâllere rastlanmaktadır. Bundan başka müellifi belli olan veya olmayan Manzûme-i Elli Dört Farz, Manzûme-i Otuz İki Farz, Manzûme-i Farz ve Sünnet, Manzûme-i Ferâiz, Manzûme-i Fıkh vb adlarla çok sayıda manzûm eserler de göze çarpmaktadır.¹⁴

İbrahim Hakkı Erzurumî (ö. 1194/1780)'ye ait "Hüdâ Rabbim nebim hakkâ Muhammed'dir Resûlullâh / Hem İslâm dînidir dînim kitabımdır kelâmullah" beytiyle başlayan küçük hacimli risalesi de Osmanlı döneminde yazılan ve nazım türü ilmihâl kategorisinde yer alan bir eserdir.¹⁵

I. İBRAHİM HAKKI'NIN HAYATI VE ESERLERİ

a. Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

İbrahim Hakkı,¹⁶ Hicri 1115, Miladi 1703 yılında Erzurum'a bağlı Ha-sankale ilçesi'nde doğdu. Eserlerinde kendi doğumundan şöyle bahseder: "Hicretin târihi binyüz onbeş oldu ol bahar Kale-i Ahsen'de İbrahim Hakkı doğdu zâr..." Babası Osman Efendi, iyi eğitim almış ve güzel ahlâkla donanmış bir kişiydi. Annesi ise Hasankale'nin "Kındığı" köyünden Şeyh Oğ-lu Dede Mahmûd'un kızı Şerife Hanife Hatun'dur. Osman Efendi 1122'de

dadır. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde kayıtlı nüshası ise Emanet Hazinesi no: 1486, 23b-76a sayfaları arasındadır.

¹³ Müellifi hakkında pek bilgi bulunmayan bu eser iman ve İslâm'ın şartlarını konu edinir. Eserin Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, Kemankes bölümü nr: 681 de bir nüshası bulunmaktadır.

¹⁴ Türkiye kütüphanelerinde bulunan manzum fıkıh eserleriyle ilgili örnek bir liste için bk. Kırkıl, 442-444.

¹⁵ Tanıtımı ve tahkiki yapılacak olan bu manzum risâlenin çok sayıda el yazma nüshası bulunmaktadır. Bazıları şunlardır: a) Sül. Küt., Halet Ef. Böl., no: 782/7. b) Sül. Küt., H. M. Ef. Böl., no: 6292/20.

¹⁶ Hayatı hakkında geniş bilgi için bk. Erzurumî, İbrahim Hakkı, Mârifetnâme, nâşir: Kerim Yusuf Ziya, (Matbaa-i Ahmed Kâmil) İstanbul 1330; Revnakoğlu, C. Server, Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Mârifetnâmesi (Ercan Matbaası) İstanbul 1961, s. 7-11; Çağrıçı, Mustafa, "İbrahim Hakkı Erzurumî", DİA, İstanbul 1994, XXI, 305; Diclehan, Şâkir, Çeşitli Yönleriyle Erzurumlu İbrahim Hakkı, İstanbul 1980, s. 12; Altıntaş, Hayrani, Erzurumlu İbrahim Hakkı (MEB. Yayınları) İstanbul 1997, s.21; Külekcî, Numan, Erzurumlu İbrahim Hakkı (Toker Yayınları) Erzurum 2002, s. 29; Demir, Mehmet Suat, Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri'nin Risaleleri, Aktif Ofset Mat., Erzurum, 2004, s. 20-29; Binark, İsmet-Sefercioğlu, Nejat, Erzurumlu İbrahim Hakkı Bibliyografyası, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1977, s. 5. 2. İbrahimhakkıoğlu, Mesih, Erzurumlu İbrahim Hakkı, İstanbul 1973; Amil Çelebioğlu, Erzurumlu İbrahim Hakkı, Ankara 1988; OALT, II, 486-491.

hac niyetiyle yola çıktığı sırada Siirt'e bağlı Tillo kasabasına uğramış, oranın tanınmış âlimlerinden olan Şeyh İsmail Fakirullah'a bağlanmıştır.¹⁷

Küçük yaşta annesini kaybeden İbrahim Hakkı, babasının da Tillo'ya gitmesi sonucu yalnız kaldı. Nihayet 1711 yılında İbrahim Hakkı, amcası Ali ile birlikte Tillo'ya gitti.¹⁸ Babasıyla karşılaştığında Şeyh İsmâil Fakîrullah'ı da orada gördü ve içinde ona karşı derin bir sevgi ve hayranlık duygusu uyandı. Bu ilk karşılaşmayı İbrahim Hakkı şöyle ifade eder: "... Amcam, ben dokuz yaşındayken beni alıp, peder efendiye bulmuştur. İlk kavuşmamız o vakte müyesser olmuştur ki, hazret-i Şeyh ile peder efendi ikinci namâzını birlikte kılmıştır. İlk görüşmede Allâh'ın hikmeti ile o azizin didârı, babamdan ziyade bana biliş ve tanış gelmiştir. Hemen o demde didârının cezbesiyle gönlümü almıştır. Aklım onun güzellik ve cemâline, lûtf ve söyleyişine, ahlâk ve kemâline erdiği kadar hayran olup kalmıştır."¹⁹

İbrahim Hakkı, bundan sonra İsmail Fakirullah'ın babası için yaptırdığı hücrede yaşamaya başladı. Ma'rifetnâme'deki ifadesiyle "peder-i azizi kendisini hücredaş edip hilmü rıfk ile ilim öğretip lutufla terbiye kılmıştır".²⁰ Bu arada hocası ve şeyhi İsmail Fakirullah'ın "Üveysiye" tarikatına intisap etti. Böylece Tillo'da iken, hem İsmail Fakirullah'ın hem de babasının ilminden, irfânından faydalandı. O günün şartlarında ileri seviyede sayılacak dini ve fenni ilimler tahsil etti. Bundan dolayı ileriki zamanlarda kendisine, hem dini ilimlerde hem de fenni ilimlerde yetkinliği ifade eden "Zülcenah-eyn" yani "iki kanatlı" ünvanı verildi.

İbrahim Hakkı'nın hocası Şeyh İsmail Fakirullah, Arap asıllı olup, Şâfi mezhebine bağlı ve soyu Hz. Peygamber'in Amcası Hz. Abbas'a dayanan sâlih bir âlim idi. Hicri 1067 (1656 m.) tarihinde doğdu. Babası Molla Kâsım, ilim sahibi mübârek bir zâttı. Annesi ve babası ibâdetlerine ve İslâmi yaşantılarına son derece dikkat eden insanlardı. Kendisi de bu minval üzere yetişti. İsmail Fakirullah, babası Molla Kâsım'ın yanında ilim tahsil etti. Molla Kâsım vefat edince onun yerine geçti. Annesini ise otuz yaşında kaybetmişti. Fakirullah, helâl kazanca son derece dikkat ederdi. Bu

¹⁷ Erzurumî, Mârifetnâme, s. 514-516.

¹⁸ Çiftçi, s. 15.

¹⁹ Erzurumî, Mârifetnâme, s. 516.

²⁰ Erzurumî, Mârifetnâme, 516.

amaçla kendi işini kendi görmeye gayret eder, tarlasını bizzat kendi ekerdi. Genellikle üzüm tanesi yiyerek onunla yetinirdi. Geceleri ibadetle, gündüzleri ise oruçlu geçirmeye özen gösterirdi. İbrahim Hakkı'nın ifadesiyle İsmail Fakirullah, tevekkül, sabır, rızâ, itaat, tevâzu, şükür, emre itaat, nefse muhalefet, cömertlik, ilim, hayâ, edeb, şeriata uymada titizlik, salihlerle beraber olma, misafire ikrâm, Allâh'tan başkasını kalpten çıkarma, şefkat, vefâ gibi güzel sıfatlara sahipti.²¹

Şeyh Fakirullah'ın, İbrahim Hakkı'nın yetişmesindeki etkisi büyük olmuştur. İbrahim Hakkı, küçük yaşta onunla tanışmış, hâl ve hareketlerinden çok etkilenmiş; daha sonra uzun yıllar hizmetinde kalmıştı. Şeyh Fakirullah ile ilk karşılaşma ânında ondan çok etkilendiğini, hatta Şeyh Efendi'nin kendisine babasından bile daha güleç ve yakın geldiğini belirten İbrahim Hakkı, Şeyhine o kadar sevgi beslemektedir ki onun için “ruhum, canım” gibi tâbirler kullanmış ve şu şiiri yazmıştır: “Sen kadr ü berâtımsın, Hem âb-i hayatımsın, Bel ayn-i necâtımsın, Bârim da sen ey rûhî.”²²

İbrahim Hakkı, onyediy yaşındayken babasını kaybetti. Kendisini çok üzen bu olayı şöyle anlatır: “Hicri tarih 1132 (M.1719) gelip, Receb ayının yarısına gitmiştir. İşte benim o yakınım, anam, babam, hücre arkadaşım ve can ortağım, gurbet yoldaşım Derviş Osman Efendi, Cum'a gecesi sabaha yakın dünyadan Âhirete intikâl etmiştir. Bu şekâvet âleminde, kavuşma âlemine gitmiştir. Hemen gönlümün evi kara bulut gibi gamlar ile dolup, merhûmun ayrılık hasretiyle baykuş viranesi olmuşumdur. Zehirlenen gibi öyle feryad ve figân edecek idim ki, iniltelerim göğe gidecek idi...”²³ İbrahim Hakkı tam bu esnada İsmail Fakirullah'ın kendisini teselli ettiğini, üzüntüsünü giderdiğini de anlatır: “...Hemen onu gördüm ki, başını kaldırıp, kimya bakışı eseriyle yüzüme bakıp, tebessüm ederek, sadece Molla İbrahim, Molla Osman lafzıyla bu yetimini tâziye kılmıştır.. O demde benim sînemin içinde yüreğim süratle titreyip, hüçün ve elem gidip, yerine sürûr ve lezzet dolmuştur ki, hislerimden bile dolup taşmıştır...”²⁴

İbrâhim Hakkı, muhtemelen öğrenimini sürdürmek amacıyla aynı yıl

²¹ Erzurumî, Mârifetnâme, s. 505-507.

²² Diclehan, s. 130.

²³ Erzurumî, Mârifetnâme, s. 522.

²⁴ Erzurumî, Mârifetnâme, s. 522.

Erzurum'a dönerek büyük amcası Molla Muhammed'in evine yerleşti. Burada, özellikle Arapça ve Farsça konusunda kendisinden faydalandığı söylenen Erzurum müftüsü şair Hâzık Mehmed Efendi dışında kimlerden ders okuduğu hususunda bilgi bulunmamaktadır. Ma'rifetnâme'deki bir beyitten bu ikinci tahsil döneminin sekiz yıl kadar devam ettiği anlaşılmaktadır.²⁵

İbrâhim Hakkı, İsmâil Fakirullah'ı ziyaret etmek üzere 1141'de (1728-29) da tekrar Tillo'ya gitti, babasının hücreğine yerleşerek tasavvufi hayata yöneldi. Şeyhine hizmet edip onun feyzinden istifade etmeyi sürdürdü. Hayatının büyük kısmını şeyhinin yanında geçiren ve ona büyük bir sevgi besleyen İbrahim Hakkı şeyhinin pek çok kerâmetinden, ayrıntılı olarak bahsetmiştir.

Şeyh Fakirullah Tillovi, 1734'de vefat edince, İbrahim Hakkı kendisi için özel mimarisi bulunan bir türbe yaptırdı.²⁶ Tillo'ya yaklaşık 4 km. mesafede bulunan dağın tepesine bir kale inşa ettirdi ve duvarın ortasına da küçük bir pencere yerleştirdi. Her sene Mart'ın 22'sine rastlayan nevruz gününde, güneşin ilk ışıkları kaledeki bu pencereden geçerek türbeye aksedip, İsmail Fakirullah'ın kabrinin baş ucunu aydınlatmaktadır.

İsmail Fakirullah'ın vefatından sonra irşad ve öğretim görevlerini hocasının oğlu Abdulkadir-i Sani ile birlikte devr alan İbrahim Hakkı, bu görevi hayatı boyunca sürdürdü. 1147'de (1734) Erzurum'a döndü ve daha önce babasının imamlık yaptığı Yukarı Habib Efendi Camii'ne imam oldu. Bu arada ilk evliliğini yaptı. 1150'de (1738) hacca gitti. Dönüşte Lübbü'l-kütüb adlı geniş hacimli bir eser hazırladı.

1747'de Sultan I. Mahmut tarafından saraya davet edildi ve saray kütüphanesinden istifade etmesi için imkân sağlandı. Bu dâvetin temelinde İbrahim Hakkı'nın kitap sevgisi ve ilim aşkı yatmaktaydı. İbrahim Hakkı bu fırsatı değerlendirerek İstanbul kütüphanelerinde araştırma ve çalışmalara başladı. Bu sırada padişah I. Mahmut tarafından Erzurum'daki Abdurrahman Gazi zâviyedârlığına tayin edildi. Erzurum'a döndükten sonra bu görevi oğluna bırakarak ilimde yoğunlaşmaya başladı.

²⁵ Çağrıcı, 306.

²⁶ Mimari yapısıyla dikkat çeken türbe, 2015 yılında Unesco tarafından Dünya Mirası Listesi'ne alındı.

1168'de (1755) resmî bir hizmet için İstanbul'a çağırılan Mehmed Sun'ullah ile birlikte ikinci defa İstanbul'a gitti. O, ilkinden daha uzun sürdüğü anlaşılan bu ikinci ziyaret sırasında da kütüphane çalışmaları yapmış olmalıdır. Nitekim Ma'rifetnâme'yi İstanbul dönüşünden kısa bir süre sonra tamamlaması (Zilhicce 1170 / Ağustos 1757), onun bu eserle ilgili olarak İstanbul'da yoğun bir hazırlık çalışması yaptığı kanaatini vermektedir. İbrâhim Hakkı, Hasankale'ye dönünce bir yandan Ma'rifetnâme'nin telifiyle meşgul olurken bir yandan da öğrenci yetiştirmeye başladı. Abdurrahman Gazi Dede Tekkesi'nin zâviyedârlığı III. Mustafa tarafından 1173 (1760) yılında yenilendi. Bu arada önemli eserlerinden İrfâniyye'yi (Mecmûatü'l-irfâniyye) tamamladı.²⁷

1177'de (1763) üçüncü defa Tillo'ya giden İbrâhim Hakkı, İsmâil Fakîrullah'ın oğulları Hamza Ganiyyullah ve Mustafa Fânî tarafından babalarının halifesi olarak büyük bir ilgiyle karşılandı. Tillo'da iken Şeyhinin kızı ile evlendi. Bu sırada İnsâniyye adlı eserini tamamlayan İbrâhim Hakkı, 1177 Şevvalinde (Nisan 1764) Mustafa Fânî ile birlikte ikinci kez hacca gitti ve dönüşte yine Tillo'da kaldı, burada öğrenci okutmaya ve eser yazmaya devam etti. Bu arada Mecmâ'atü'l- Me'ânî'yi bitirdi. Bir süre sonra da Erzurum'a gitti.

1181'de (1768) Erzurum müftüsü Şeyh Mustafa Efendi ile beraber üçüncü defa çıktığı hac yolculuğu sırasında amcasının oğlu Yûsuf Nesîm'e Şam'dan yazdığı mektupta eserlerinin oralarda bile arandığını ve ilgiyle okunduğunu bildiriyor, kendisinden bazı kitaplarını temin edip göndermesini rica ediyordu.²⁸ Yolculuğun ardından Erzurum'a döndü. Yaklaşık üç yıl sonra oğlu İsmâil Fehim ile birlikte tekrar Tillo'ya giderek buraya yerleşti. Muhtemelen kendisi hakkında yanlış fikirler taşıdığı yolunda dedikoduların çıkmasına yol açan bir hâdiseden dolayı İbrâhim Hakkı, Sünnî akîdeye bağlılığını ispat etmek amacıyla âyet ve hadislerden başka şeylerle meşgul olmayı bıraktığı mesajını veren Urvetü'l-İslâm ve Heyetü'l-İslâm adlı iki eser daha yazarak değişik kişilere gönderme gereği duydu. Erzurum'daki Yûsuf Nesîm'e de Urvetü'l-İslâm ile birlikte gizli işaretli bir mektup gönder-

²⁷ Çağrıcı, 306.

²⁸ İbrahimhakkıoğlu, 125.

rerek “Avnikli kezzâb” diye andığı Halil’in anlattıklarına inanmamalarını ve onun söylediklerinin iftira olduğunu bildirdi.²⁹

İbrahim Hakkı'nın çocuklarına karşı gösterdiği sevgi, oldukça anlamlıdır. Onun çocuk sevgisinin bir tezahürü de; yazdığı eserleri onlara ithaf etmesidir. Nitekim Mârifetnâme'yi oğlu Ahmet Nâimi için yazdığını söylerken; Mecmâ'atü'l- Me'âni adlı eserindeki “Nüş-i Can” risalesini de büyük oğlu İsmail Fehimê ithaf ettiğini belirtmektedir.³⁰

İbrâhim Hakkı, şeyhinin kızı olan son eşinin genç yaşta vefatı sebebiyle derinden etkilenmiş, daha sonra yazdığı bir mektupta bu teessürünü duygulu ifadelerle anlatmıştır.³¹ Nihayet İbrahim Hakkı 19 Cemâziyelâhir 1194 (22 Haziran 1780) tarihinde, 77 yaşında iken Tillo'da vefat etti ve Şeyhinin türbesine defnedildi.³²

İbrahim Hakkı, hayatı boyunca ilim ve irşâd hizmetine devam etmiş, kendi ailesinde olduğu kadar Erzurum ve çevresinde de pekçok öğrenci okutmuştur. Ayrıca eserlerinde ele aldığı konuları sadece yazmakla kalmamış bizzat nefsinde yaşamıştır. İbrahim Hakkı'ya göre yaşamak, daima Allâh'a kulluk etmektir. O, maddeye değil mânâyâ öncelik vermiştir. Asıl maksadı ise insanları hakikâte çağırmaktır. Mal ve mülke rağbet etmemiş, olanları da dağıtmış, kanaatkâr ve münzevî bir hayat sürmüştür.³³

Erzurumî'nin yaşadığı dönem olan 18. yüzyıl, eğitim, bilim ve kültürde büyük değişmelerin yaşandığı, yeni icatların ortaya çıktığı bir dönemdir. Dünyâ'da böylesi gelişmeler yaşanırken Osmanlı Devleti'nin ilmî, siyasi ve iktisadi olarak gerilemeye başladığı bu dönemde bir bilim adamı ve mutasavvıf olarak ortaya çıkmış olan İbrahim Hakkı sınırlı imkanlara rağmen kendisini geliştirebilmiş, keşif ve icatlardan haberdar olarak yeni eserler meydana getirmiştir. O aynı zamanda kitleleri etkileyen büyük bir şair ve mütefekkir olmayı da başarmıştır.³⁴

²⁹ İbrahimhakkıoğlu, 155-162.

³⁰ İbrahimhakkıoğlu, 26; Çağrı, 306; Gökpinar, 35.

³¹ İbrahimhakkıoğlu, s. 167-168.

³² Çağrı, 306.

³³ Perihan, Gökpinar, Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Mârifetnâme'sinde Tasavvufî Hayat; yayımlanmamış y. lisans tezi, Ankara Üniversitesi, 2006, s. 35; İbrahimhakkıoğlu, 26; Çağrı, 306.

³⁴ Çelebioğlu, s. 7, 8; Binark-Sefercioğlu, s. 6; Diclehan, s. 18; Altıntaş, s. 29; Karahan, Abdülkadir, “Mutasavvıf ve Öğretici Şair Olarak Erzurumlu İbrahim Hakkı”, Doğumunun 300. Yılında

İbrahim Hakkı, İslam bilim ve kültürünün güçlü temsilcilerinden birisidir. Gerileme dönemini yaşayan Osmanlı devletinin yeniden nasıl canlanabileceği, İslam âleminin yeniden nasıl ilim ve medeniyete öncülük edebileceği gibi konularda kafa yormuş bir mütefekkindir. Bu amaca hizmet etmek gayesiyle farklı konularla alakalı çok sayıda kıymetli eser yazmıştır. Yaşadığı dönemi aydınlatmakla kalmamış, kendisinden sonraki dönemlere de ışık tutmuştur.

İslami ilimlerde ciddi anlamda otorite kabul edilen İbrahim Hakkı, aynı zamanda büyük bir edebiyatçıdır. O, edebiyat alanında on sekizinci yüzyılın, Bursalı İsmail Hakkı ile birlikte en önemli dergâh şâirleri arasında sayılmaktadır.³⁵

İbrahim Hakkı, bir İslâm filozofu, mutasavvıf ve güçlü bir mütefekkindir. Aynı zamanda o, bir sosyologtur; Çünkü daima topluma ve toplum ahlâkına seslenir. Psikologtur; İnsan üzerinde önemle durmuş, onun fiziksel ve psikolojik yönlerini anlamaya çalışmıştır. İnsana verdiği önemden dolayı “İnsân-ı kâmil” hakkında eser yazmıştır. Felekiyât âlimidir; kozmoğrafyadan, aydan, yıldızlardan, yağmurdan ve birtakım tabiat olaylarından bahseder. Fen adamıdır; biyolojiden, jeolojiden, kimyâdan, hendeseden, riyâziyeden bahsetmekte, insan anatomisi ve fizyolojisiyle ilgili hemen her konuda dönemine göre yeni sayılabilecek ayrıntılı bilgiler vermektedir.³⁶

O, aynı zamanda akâid ve kelâma dair konuları, “Zât” ve “Sıfat” gibi meseleleri ayrıntılı olarak ele almış bir kelâm âlimidir.³⁷ Allâh’ın varlığını ispat için imkân delilini esas almış, bu çerçevede âyetlerden de faydalanarak bazı kozmolojik deliller sıraladıktan sonra âlemin hâdis olduğuna selim aklın kesin bir burhanla şehâdetinde bulunduğunu, irfân ehlinin, o yüce yaratıcının icat ve yaratma sırlarını zâhir ve bâtın âleminde güneşli günden daha aydın ve açık olarak müşahede ettiğini söylemiştir.³⁸

Erzurumlu İbrahim Hakkı (içinde), Haz. Hikmet Eren, Hoca Ahmet Yesevi Ocağı Yayınları, Ankara 2005, s. 265-266; Yıldız, Sâkıp, “Erzurumlu İbrahim Hakkı’nın Ahlâk Anlayışı”, Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi, Ankara 1980, sayı: 4, s. 137-138; Bingöl, Abdülkuddüs, “Erzurumlu İbrahim Hakkı’nın İlim Anlayışı”, Felsefe Dünyası, Sayı: 9, Ankara 1993, s. 15; Yüksel, Emrullah, “Erzurumlu İbrahim Hakkı’da Dini ve Pozitif İlimler Birbirini Tamamlar”, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı: 11, Erzurum 1993, s. 2- vd.

³⁵ Ahmet, Kabaklı, Türk Edebiyatı, (Türk Eğitim Vakfı Yayınları), c. II, İstanbul 1997, s. 435.

³⁶ Erzurumî, Ma’rifetnâme, s. 208-216.

³⁷ Gökpinar, s. 36.

³⁸ Erzurumî, Ma’rifetnâme, s. 24.

İbrâhim Hakkı'nın iyi bir tahsil gördüğü eserlerinden anlaşılmaktadır. "Bu zamanda en dürüst dost, en uygun meclis arkadaşı, en seçkin yoldaş, yârların en hayırlısı ve sevgililerin en sevgilisi kitaplar olduğu için bunların sohbetlerine meylimi salmışımdır" şeklindeki sözleri, onun düzenli öğrenim yanında kendi kendini yetiştirmeye de büyük önem verdiğini göstermektedir. Ele aldığı mevzuları iyi bir düzen içinde ve anlaşılır bir üslûpla ifade etmesi, özellikle eğitimde Arapça'nın hâkim olduğu, Türkçe eserlerde ise ağıdalı bir dilin kullanıldığı dönemde eserlerinin büyük bölümünü nisbeten sade bir Türkçe ile yazması İbrâhim Hakkı'nın takdire değer yönlerindedir. Ayrıca geleneksel astronomi yanında yeni astronomiyle tıp, anatomi, fizyoloji, aritmetik, geometri, trigonometri, felsefe, psikoloji, ahlâk gibi alanlarda oldukça geniş bir birikime sahip olduğu görülmektedir.³⁹

Ma'rifetnâme'de Ebû Hanîfe'den "sermezhebimiz"⁴⁰ diye söz eden İbrâhim Hakkı'nın hem Nakşî hem Kâdirî olduğu söylenmektedir. Bursalı Mehmed Tâhir'e göre ise Üveysî'dir.⁴¹ İbrâhim Hakkı'nın tasavvufi görüşleri Osmanlı tasavvufunun tipik ve canlı bir örneğidir. Ma'rifetnâme'de ele aldığı konulara ilişkin görüş ve açıklamaları önemli ölçüde Gazzâlî'nin İhyâ ü 'ulûmî'd-dîn'indeki fikirleriyle paralellik arzeder.

İbrâhim Hakkı, fizik âlemin kavranmasında akıl ve duyu tecrübelerinin önemini kabul etmekle birlikte dinî ve tasavvufî konularda aşkı felsefeden üstün tutar; hatta, "Katında fülse değmez felsefinin aklı vicdanı" mısrasında görüldüğü gibi⁴² genel telakkiye uyarak felsefe ve filozof kavramlarından olumsuz bir tavırla söz ettiği de olur. Bu arada, vahdet-i vücûdun bir bilgi konusu sanılmasının ilhâd ve zındıklığa kadar varan tehlikeler içerdiği uyarısında bulunur. Çünkü ona göre vahdet-i vücûd bilgi konusu değil şühûd konusudur; şühûd ise mücâhede ile varılabilen bir haldir. İbrâhim Hakkı, Kur'ân ve sünnete bağlı mutasavvıfların yazdığı kitapların şeriatla uyuştuğunu, fakat bazen okuyucunun anlama kabiliyetinin yetersizliği yüzünden bu konuda avam arasında şüphe doğduğunu ifade eder.⁴³

³⁹ Çağrıcı, 307.

⁴⁰ Erzurumî, Ma'rifetnâme, s. 266.

⁴¹ Bursalı Mehmed Tâhir, Osmanlı Müellifleri, I, 35.

⁴² Erzurumî, Divan, s. 174

⁴³ Erzurumî, Ma'rifetnâme, s. 595.

İbrâhim Hakkı irfânın dört aslı olarak kabul ettiği tevekkül, tefvîz ve teslim, sabır, rızâ konularına büyük önem verir. Özellikle “Tefvîznâme” adını verdiği, “Hak şerleri hayr eyler / Zannetme ki gayr eyler / Ârif ânı seyr eyler / Mevlâ görelim neyler / Neylerse güzel eyler” mısralarıyla başlayan manzûmesi çok meşhurdur.⁴⁴

İbrâhim Hakkı eserlerinde tabiat bilimlerine çok geniş yer vermiştir. Ancak muhtemelen kendi dönemindeki mutaassıp çevreleri karşısına almamak ve fitneye sebep olmamak düşüncesiyle yeni astronomiye ve diğer ilimlere dair bilgi vermeden önce eski astronomiye uygun geleneksel yaratılış senaryosunu da tanıtmaya gereği duymuştur.⁴⁵

1163'te (1750) yazdığı tecvid risâlesinden sonra 1165 (1752) yılında kaleme aldığı Tertîbü'l-ulûm başlıklı ilk Türkçe manzûm eserinde yeni bir ders programı önerisinde bulunmuştur. Programda geleneksel din ilimlerinin yanında felsefe, matematik, coğrafya, astronomi, anatomi, tıp gibi alanlar da yer alıyordu. İbrâhim Hakkı, daha sonra kaleme aldığı Ma'rifetnâme'de bu alanların her birine büyük değer verecek ve çok geniş yer ayıracaktır.⁴⁶ 1168'de (1755) tertip ettiği divanında da (s. 196-197) yirmi beş beyitlik bir “Tertîbü'l-ulûm” bölümü bulunmaktadır. 1166'da (1753) hazırladığı rûznâmesi, zamana göre takvim tekniği hususunda oldukça ilginç yenilikler taşımaktadır.

Kısacası İbrahim Hakkı, Arapça, Farsça ve Osmanlı Türkçesi'nde, kelâm ve fıkıhta, tasavvuf ve edebiyatta, psikoloji ve sosyolojide, tıp ve astronomide ve daha pek çok ilim dalında büyük bir yetenek göstermiştir. Doğunun yetiştirdiği bu büyük âlim kısa zamanda dünya çapında ün salmıştır. İslam âlemine ve insanlığa bıraktığı değerli eserler onun şahsiyetinin ve ilminin faziletini gösterir.

b. Başlıca Eserleri

İbrahim Hakkı, sürekli ilimle meşgul olarak, eser yazarak ve öğrenci yetiştirerek verimli bir hayat yaşamıştır. Eserlerine baktığımızda birbirinden farklı ilim dallarına ilgi duyduğunu ve ele aldığı konuyu genelde derinle-

⁴⁴ Erzurumî, Ma'rifetnâme, s. 385.

⁴⁵ Erzurumî, Ma'rifetnâme, s. 118.

⁴⁶ Erzurumî, Ma'rifetnâme, s. 540 vd.

mesine işlediğini görüyoruz. Eserleri hakkında farklı rakamlar verilmiştir. Bağdatlı İsmail Paşa 32 eser,⁴⁷ Bursalı Mehmed Tahir ise 39 eserinin⁴⁸ ismini zikretmiştir. Bu sayıyı 54'e kadar çıkarırlar da olmuştur.⁴⁹ Eserlerin sayısındaki bu farklılıklar, bazı eserlerin bölümlerinin müstakil bir eser gibi yazılmasından ve eski gelenek olarak yazarın hayatı ve eserleri gibi bilgilere yer verilmeyişinden kaynaklanmaktadır.

İbrahim Hakkı'nın eserlerinin adedi hakkında farklı görüş ve ifadeler bulunsa da bizzat müellifin kendisi "İnsâniyye" adlı eserinin sonunda, beş ana ve on evlat eser olmak üzere on beş kitap yazdığını söylemektedir. İbrahim Hakkı, büyük kitaplarının içine aldığı küçük risalelerini müstakil bir eser olarak saymamıştır. 1754-55 yılından 1764-65 yılına kadar yazdığı beş eserini "ana eser", 1766-1777 yılları arasında yazdığı on eserini de "evlad eser" olarak adlandırmaktadır. İbrâhim Hakkı'nın ana eserleri şunlardır: *Dîvân*, *Mârifetnâme*, *İrfâniye*, *İnsâniye*, *Mecmuâtü'l-Me'âni*.⁵⁰

Dîvân⁵¹: İbrahim Hakkı, ilk eseri olarak belirttiği *Dîvân*'ını oğlu İsmail Fehim için yazmıştır. Eser, 1168/1755'de düzenlenmiş, Pek çok kez basılmıştır. İbrahim Hakkı, bu eserine *İlâhînâme* adını vermiştir. Eser bir münâcat ile başlar. Ardından sekiz kaside, bir *Aşknâme*, bir *Na't*, bir *Vasf-ı Hâl* ile devam eder. Dîni ve tasavvûfi gazellerin bulunduğu, *İlâhînâme-i İbrahim Hakkı* diye adlandırılan bölümde 360 adet gazel bulunmaktadır. *Dîvân*'da bir *Müseddes*, altı *Muhammes*, suyun özelliği ile bir şiir, onbeş *mâni*, seksen iki *rûbai*, onyedî müfred ve *rûbailer* bulunmaktadır. *Vaslnâme*, *Pendnâme*, *Şükürnâme*'den sonra *Murabba'*, *Mesnevi*, *Kıt'a*, *Vasiyetnâme* gibi bölümlerle sona erer.⁵²

Mârifetnâme⁵³: İkinci ana eseri olup ansiklopedi şeklindedir. 1757'de

⁴⁷ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyet el-ârifin* [buradan itibaren HA], İstanbul 1951-1955, I, 39, 40.

⁴⁸ Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı müellifleri* [buradan itibaren OM], İstanbul 1334-1343, I, 33-36.

⁴⁹ Bk. Celâleddin Toprak, *Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Hocası Şeyh İsmâil Fakırrullah*, yayınlanmamış y. lisans tezi, Ankara, 1975), s. 42 vd. Ayrıca bk. Çavuşoğlu, Hayrunnisa, "Erzurumlu İbrahim Hakkı", *Türk Kültürü*, sy. 120, Ankara 1972, s. 1277; Binark-Sefercioğlu, 13-vd.

⁵⁰ *Külekçi*, 32; *Kabaklı*, II, 36; 309; *Çiftçi*, 41 vd.

⁵¹ İbrahim Hakkı, *Erzurûmî, Divan (İlâhînâme)*, (*Divan-i İbrahim Hakkı Erzurumî*), *Dârü't-Tabaati'l-Âmire*, İstanbul 1263/1847. (Bu nüshanın tıpkıbasımı: Elif Ofset, İstanbul, 1977); *Divan*, (*Tenkitli ve Transkripsiyonlu Metin*), Yayına Haz. Numan Külekçi-Turgut Karabey, AÜ Yay., Erzurum, 1997.

⁵² Bk. *Erzurumlu İbrahim Hakkı Divânı*, Sahaflar kitap sarayı, İstanbul 2000.

⁵³ İbrahim Hakkı, *Erzurûmî, Mârifetnâme*, Neşreden: Kırımı Yusuf Ziya, Matbaa-i Ahmed Kâmil, (tıpkıbasım), İstanbul 1330.

yazılmıştır. Çok sayıda baskıları yapılmıştır. Süleymaniye Kütüphanesi'nde bazı el yazma nüshaları muhafaza edilmektedir. Eser bir önsöz, üç büyük bölüm ve bir son söz ihtiva eder. Her bölüm daha alt bölümlere ayrılır. Önsöz tamamen dinidir. İkinci bölümde fenn-i sani, anatomi, fizyoloji gibi kısımlar yer alır. Üçüncü bölüm olan fenn-i salis, dini, ilahi ve felsefi içeriklidir. Son bölüm töre bilim diyebileceğimiz konulara ayrılmıştır.

Eser, üslubundaki bilinçli tekrarları ve vurgulu anlatımı ile kişiliği inşa edici bir özelliğe sahiptir. Bilimler mecmuası olmakla birlikte aynı zamanda bir tasavvuf klasiği, zevk-î selîm için şiiirler deryası ve bir vaaz ve sohbet kitabıdır. Teknik tâbirleri anlatırken halkın işine yarayacak pratik bilgileri de arada verir. Bu itibarla Marifetnâme'nin birinci amacı okurun masivâyâ olan meyil ve ilgisini azaltarak gönlünü Mevlâ'ya layık hale getirmektir. Kâinatta her şeyi yerli yerince konumlandırın, insanlarla, eşya ile ve kendisi ile barışık insanlar inşa etmektir. Eser başta Arapça ve Farsça olmak üzere çeşitli dillere çevrilmiştir.⁵⁴

İrfâniyye⁵⁵: Eserin tam adı Mecmûatü'l-Vahdâniye fî Mârifeti'n-nefsî'r-Rabbâniye'dir. 1761'de tamamlanan eser, "nefsini bilen Rabbini bilir" konusunu açıklamak için kaleme alınmıştır. Birinci bölümü Arapça, ikinci bölümü Farsça ve üçüncü bölümü ise Türkçedir. Hepsinde aynı konu işlenmiştir.⁵⁶

İnsâniyye⁵⁷: Tam ismi Mecmûatü'l-İnsâniyye fî Mârifeti'l-Vahdâniyye'dir. İbrahim Hakkı, bu eseri yüz kırk kitaptan üç lisan üzerine topladığını söyler. 1763'de tamamlanan eser, antoloji şeklindedir. Arapça, Farsça ve Türkçe'den seçilen şiiirler tasavvûfî ve didaktik mahiyettedir.⁵⁸

⁵⁴ Çok sayıda sadeleştirmesi yapılıp basılan eser, **Cafer Durmuş ve Kerim Kaya** tarafından yazma nüshasına birebir sayfa tutar şekilde ve aslına sadık kalınarak yeniden hazırlanmış, sadeleştirmesi yanında bir de Topkapı Sarayı Kütüphanesi Emanet Hazinesi Bölümü 260 numarada kayıtlı nüshanın tıpkıbasımı ve buna ilave olarak aynı cildin bir de translitere cildi indeks ilavesi ile birlikte toplam beş cilt halinde neşredilmiştir. (İstanbul 2011).

⁵⁵ el-Irfâniyye (Mecmûatü'l-Vahdaniyye fî Ma'rifeti'n-Nefsî'r-Rahmâniyye), AÜFEF E. İbrahim Hakkı Arş. Mrk. Kütüp., (el yazma).

⁵⁶ Çağrııcı, 310.

⁵⁷ el-İnsaniyye (Mecmûat'l-İnsaniyye fî Ma'rifeti'l-Vahdaniyye), AÜ Kütüp., S.Özege Böl., SA, No: 70, (el yazma); AÜFEF E. İbrahim Hakkı Arş. Mrk.Kütüp., Dmb. No: 5, (el yazma).

⁵⁸ Külekçi, 39.

Mecmûatü'l Meâni⁵⁹: 1765'de Erzurum'da Arapça, Farsça, Türkçe olarak yazılan eserde tevekkül, tefvîz, rızâ gibi konuların dışında, bazı mektuplara da rastlanmaktadır. Bunun yanısıra astronomiye dair cep tahtasının kullanımını hakkında Türkçe bir bölüm, Kur'an tecvidiyle ilgili yine Türkçe bilgiler ve her üç dile ait küçük bir sözlük bulunmaktadır.⁶⁰

İbrâhim Hakkı'nın "evlad eser" olarak adlandırdığı eserleriyle diğer bazı çalışmaları ise şunlardır:⁶¹

Tuhfetü'l Kirâm: Evlad eserlerin ilkidir. Eserin kaynağı Mecmuâtü'l-Meâni'dir. 1766'da yazılmıştır.

Nuhbetü'l Kelâm: Eserin kaynağı Mecmuâtü'l Meâni ve Mârifetnâme'dir. Mensur yazılan eser Arapça ve Farsça'dır.

Meşâriku'l-Yûh⁶²: 1771'de yazılmış olan antoloji şeklindeki bu eserinde Arapça, Türkçe ve Farsça manzûmeler bulunmaktadır.

Sefine-i Rûh⁶³: 1773 tarinde yazılmış olup Türkçe, Farsça ve Arapça şiirler seçilerek kırk bölüm olarak düzenlenmiştir.

Kenzü'l- Fütûh⁶⁴: 1774 tarihinde düzenlenmiştir. Eser, didaktik ve tasavvûfi mahiyetteki 1021 beyitten meydana gelmektedir. Bazı şiirler Arapça'dan Türkçe'ye ve Farsça'ya çevrilmiştir.

Definetü'r- Rûh⁶⁵: Eserin kaynağı Mecmuâtü'l Meâni'dir. Arapça, Farsça ve Türkçe olarak düzenlenmiştir. 1775'de yazılan eserde Cilâü'l- Kulûb ve İnsan-ı Kâmil risaleleri, üç mektub ve 40 kadar şiir bulunmaktadır.

Rûhü's-Şürûh⁶⁶: 1776'da yazılmıştır ve İlahînâme'den seçilmiş birtakım şiirleri içerir.

⁵⁹ Mecmûatü'l-Maâni (Mecmûatü'l-Hakkı), İstanbul, Arkeoloji Müzesi Kütüp., Diyarbakirli Said Pasa Vakfı Böl., No: 576, (el yazma); Mecmûatü'l-Maâni (Mecmûatü'l-Hakkı), İstanbul, Arkeoloji Müzesi Kütüp.

⁶⁰ Külekçi, 38.

⁶¹ Külekçi, 40; Çağrıncı, 310; Çiftçi, 51; Gökpınar, 38-41.

⁶² Meşâriku'l-Yuh (Lübbü'l-Lübâb), Sül. Kütüp., H. M. Ef. Böl., No: 3381/1, (el yazma).

⁶³ Sefinetü'n-Nuh (Sefinetü'n-Nuh min Vâridâti'l-Fütûh), Sül., Kütüp., H. M. Ef. Böl., No: 3413 ve 3812; AÜFEF E. İbrahim Hakkı Arş. Mrk. Kütüp., Dmb. No:16, (el yazma).

⁶⁴ Kenzu'l-Fütûh, AÜFEF E. İbrahim Hakkı Arş. Mrk. Kütüp., Dmb. No: 9, (el yazma); Kenzu'l-Fütûh, Erzurum - Hasankaleli İbrahim Hakkı Hz. (Haz. Şakir Diclehan), Er-Tu Matbaası, İst, 1980.

⁶⁵ Definetü'r-Ruh, AÜ Kütüp., S. Özege Böl., SA, No: 79, (el yazma); AÜFEF E. İbrahim Hakkı Arş. Mrk. Kütüp., Dmb. No: 10; Sül. Kütüp., H. M. Ef. Böl., No:2505, (el yazma).

⁶⁶ Ruhü's-Şürûh, Sül. Kütüp., H. M. Ef. Böl., No: 3381/2, (el yazma).

Ülfetü'l-Enâm⁶⁷: 1775 yılında Mârifetnâme'den alıntı yapılarak düzenlenmiştir.

Urvetü'l-İslâm⁶⁸: 1777 yılında yazılmış, bir mukaddime ve bir hâtimedden oluşmuş, onbeş bölüm halinde düzenlenmiştir.

Hey'etü'l-İslâm⁶⁹: 1777'de Arapça olarak kaleme alınmıştır. Mârifetnâme'nin astronomiye dair bilgilerini içerir.

Lübbü'l-Kütüb⁷⁰: Farsça şiirlerden seçtiği 144 beyitten oluşan iki manzûmesinin de bulunduğu antolojik bir eserdir.

Tertibu'l-Ulûm⁷¹: Türkçe manzûm bir eserdir. Dört beş sayfadan oluşan risâle, çeşitli öğretim kademelerinde okunması gerekli dersleri ve öğretim kurallarını içerdiği için önem taşır. Müellif, bir eğitim programı olarak tasarladığı ve 1165/1752 tarihinde Türkçe nazmettiği bu eserinde kişinin kâmil bir âlim olabilmesi için okumasını gerekli gördüğü ilimleri otuz bir daldan toplamış ve her bir daldaki metinlerin isimlerini teker teker zikretmiştir.⁷² 125 beyitlik manzûm eserde, olan ile olması gerekenin beraberce zikredildiği; bizzat müellifin ideal bir eğitimi amaçladığı söylenebilir.⁷³

Cilâlü'l-Kulûb li Tecelliyyi'l-Matlûb⁷⁴: Ahlaklı ve temiz kalpli olma-

⁶⁷ Ulfetü'l-Kulûb, AÜFEF E. İbrahim Hakkı Arş. Mrk. Küt., Dmb. No: 14, (el yazma).

⁶⁸ Urvetü'l-Islam, AÜ Küt., S. Özege Böl., SA, No: 299, (el yazma).

⁶⁹ Hey'etü'l-Islam, AÜ Küt., S. Özege Böl., SA, No: 70, (el yazma).

⁷⁰ Lübbü'l-Kütüb, AÜ Küt. S. Özege Böl., SA, No: 132/1, (el yazma); AÜFEF E. İbrahim Hakkı Arş. Mrk. Küt., 145 (el yazma).

⁷¹ Tertibu'l-Ulûm, AÜ Küt., S. Özege Böl., SA, No: 287; AÜFEF E. İbrahim Hakkı Arş. Mrk. Küt.

⁷² Bunlar arasında ilmihal konularını ilgilendiren üç başlıkta zikredilenler şunlardır: İlm-i akâid: Birgivi (Vasiyetnâme), Manzûm akâid, el-Cezeri'nin (ö. 833/1429) Hisnu'l-hasin, SirAcuddin el-Üşî'nin (ö. 575/1179) Emâli, EbuHanife'nin (ö.150/767) Fıkh-ı ekber, Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Şükürname, Manzûm-i rûmî, Saçaklızâde'nin Tertib-i 'ulûm; İlm-i fikh: Kâşgari'nin (ö. 705/1305) Munyetü'l- musalli, Alâuddin Muhammed b. Ahmed el-Semerkindi'n el-Hanefî'nin (ö. 539/1144) Tuhfetü'l-fukaha, Burhanuddin el-Zernüci'nin (ö. 620/1223) Ta'limü'l-muteallim, İbrahim Halebi'nin Gunyetü'l-mütemelli (Şerhi Halebi), Sadruş-Şeria'nın el-Vikâye, İbrahim Halebi'nin Mültekâ el-ebhur, Eşbâh ve nezâir, İbn Saati'nin Mecmaul-bahr, İbn Melek, Moll Husrev'in (ö. 885/1480) Durer, Merginâni'nin (ö. 593/1196). el-Hidâye; İlm-i ahlak: Ayaspaşazâde Hâkâni Mehmed Bey'in (ö. 1015/1606) Hilve-i Hâkâni, Nâbi'nin (ö. 1124/1712) Hayriyye, Attâr'ın (ö. 627/1230) Pendnâme, Sâdi Şirâzi'nin (ö. 691/1292) Gülîstân ve Bostân, Mehmed Birgivi'nin Tarikatu'l-Muhammediyye.

⁷³ Şükran, Fazlıoğlu, Ta'lim ile İrşad Arasında:Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Medrese Ders Müfredatı, Dîvân İlmî Araştırmalar, sy. 18, 115-173 (2005/1), s. 115.

⁷⁴ Cilâlü'l-Kulûb li Tecelliyyi'l-Matlûb, Sül. Küt., H. M. Ef. Böl., No: 2505/5; AÜ Küt., S. Özege Böl., SA, No: 79/1, (el yazma).

nın şart ve kurallarını izah eden bu eseri nesir halinde ve Arapça olarak 1180/1766 yılında telif etmiştir. Bir mukaddime, on bölüm, iki hâtime ve iki farklı dua içeren bu eser, hem müstakil olarak, hem de müellifin Mecmûatü'l-Meâni ve Definetü'r-Ruh isimli eserlerinde yer almıştır.⁷⁵

İnsân-ı Kâmil:⁷⁶ Müellifin ifadesiyle on iki kabuktan oluşan kâinatın özü ve özeti dünyadır. Dünyadaki yaratılmışların özü de insandır. İnsan cinsinin özü ve özeti (lubbü lübâbı) ise insân-ı kâmidir. Ve bu kâmil, aynı zamanda kâmil olmaya rehberlik eden mürşid-i kâmidir.⁷⁷

Kayıtlarda **Ruznâme,**⁷⁸ **Murabba'â (Münâcât-ı Hıfz-ı Lisan),**⁷⁹ **Kıyâfetnâme,**⁸⁰ **Kitabu'l-Âlem,**⁸¹ **Akîdetü'l-Îmân,**⁸² **Saadet-Nâme (Rubâiyyât)**⁸³ vb daha pekçok eserin de İbrahim Hakkı'ya ait olduğu görülmektedir. Ancak bu gibi eser/risâlelerin bazısı, müellifin ana eserlerinden yapılan çoğaltmalardır. Bu eserlerin bir kısmı kütüphanelerin el yazma bölümlerinde, diğer bir kısmı ise başta torunları olmak üzere şahsi kitaplıklarda ve koleksiyonlarda mevcuttur.

⁷⁵ Bk. Bülent, Akot, Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın "Cilâu'l-Kulüb" Adlı Risâlesi ve Tahlili İslâmî Araştırmalar, 22 (3), 2011, s. 1.

⁷⁶ İnsân-ı Kâmil, Sül. Küt., H. M. Ef. Böl., No: 2505/2; AÜ Küt., S. Özege Böl., SA, No: 79/2, (el yazma).

⁷⁷ Eserin bazı baskıları için bk. **Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri, İnsân-ı kâmil, Hisar Yayınları,** İstanbul, İbrahim Hakkı Erzurumî, İnsaniyet-i Kâmile, Dersaadet: Matbaa-i Âmire, 1923; **İnsân-ı Kâmil (Yayına Hazırlayan: Cafer Durmuş), Erkam yay., İstanbul 2014.**

⁷⁸ Ruznâme, Sül. Küt., H. M. Ef. Böl., No. 2505/6; AÜ Küt., S. Özege Böl., SA, No: 79/6, (el yazma).

⁷⁹ Murabba'â (Münâcât-ı Hıfz-ı Lisan), Sül. Ktp., H. M. Ef. Böl., No: 2505/7; AÜ Ktp., S. Özege Böl., SA, No: 79/7-8.

⁸⁰ Kıyâfetnâme, Sül. Küt., H. M. Ef. Böl., No: 6240/2, Matbaa-i Âmire Litografya Destgâhı, İstanbul. Genellikle insanların doğru anlayamadığı Kıyâfetnâme, Ma'rifetnâme'den istinsâh edilen bir bölüm olup bu konuda İbrahim Hakkı, muhataplarını artıları ve eksileri ile tanıyarak bu özelliklerine göre şefkât ve merhametle/anlayışla davranmak gerektiğine işaret etmiştir. Fizikî yapının karakter ve zekâ seviyesine tesir ettiğini belirtirken, bunların değişmez özellikler olmayıp eğitim ve riyâzlatla genellikle tashih edilebilir olduğuna dikkat çekmiştir. Bununla birlikte ıslah olunamaz tiplerle ise, ilişkileri minimize ederek kavgasız, nizasız geçinmek gerektiğini söylemiştir.

⁸¹ Kitabu'l-Âlem, Sül. Küt., H. M. Ef. Böl., No: 2699/3, AÜ Küt., S. Özege Böl., SA, No: 79/3, (el yazma).

⁸² Ey oğul! seslenmesiyle başlayan kitapta temel itikadî ve amelî bilgiler Arapça olarak soru cevap şeklinde sade bir dille verilmiştir. Eserin Türkçe çevirisiyle beraber çok sayıda baskıları yapılmıştır. Örnek için bk. Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri, Şâfiler İçin Temel Dini Bilgiler Akîdetü'l-Îman Tercümesi, Çev. Mehmet Can, Şefkat yay., İstanbul 2001.

⁸³ Saadet-Nâme (Rubâiyyât) AÜ Küt., S. Özege Böl., SA, No: 287/8, (el yazma).

II. MANZÛM İLMİHÂL

a. Eserin Nüshaları

Bu çalışma için yaptığımız araştırmada, İbrahim Hakkı'ya ait Manzûm ilmihâl'in Türkiye yazma eser kütüphanelerinde İbrahim Hakkı'nın isminin yer aldığı altı nüsha tesbit ettik. Yurt içi ve yurt dışındaki diğer kütüphaneler ile özel koleksiyonlar da hesaba katıldığı zaman bu sayının çok daha fazla olduğu tahmin edilmektedir. Ulaşabildiğimiz nüshaların tavsifi şöyledir:

1. Milli Ktp. Yazmalar Koleksiyonu, arşiv no: 06 Mil Yz A 4049/5, müstensih: İsmail b. Ali Vehbi, istinsah tarihi: 1259/1843, yaprak: 23b-27a (mecmûâ içinde), satır sayısı: 15, yazı türü: nestalik, kağıt türü: suyolu filigranlı, ciltsiz.

2. Konya Bölge Yazma Eserler Ktp. Isparta Uluborlu İlçe Halk Ktp. Kolks, arşiv no: 32 Ulu 180/4, müstensih: Hamzazade Mehmed Efendi, istinsah tarihi: 1252 (1835), yaprak: 36b-41a, satır sayısı: 21, yazı türü: nesih, kağıt türü: isim filigranlı, yıpranmış kahverengi meşin bir cilt içerisinde. İbrahim Hakkının Mârifetnâme adlı eserinin bir bölümüdür.

3. Konya Karatay Yusufâğa Ktp. arşiv no: 42 Yu 9/306, yaprak: 23b-27a, yazı türü: nesih, fersude meşin kaplı.

4. Süleymâniye Kütüphânesi, Halet Efendi Bölümü, arşiv no: 782/7.

5. Süleymâniye Kütüphânesi, H. M. Ef. Bölümü, arşiv no: 6292/20.

6. Hakkı, Erzurûmî Mağfûr İbrahim Hakkı Hazretlerinin Âsâr-ı Bedî'ası, Dâru't-Tibâatu'l-Âmire, 1339 (1920).

İbrahim Hakkı'nın isminin yer aldığı bu nüshaların dışında müellif ismi yer almayan diğer manzum ilmihal nüshaları da şunlardır:

1. Manisa İl Halk Ktp. arşiv no: 45 Hk 4837/3, müstensih: ? istinsah tarihi: ? yaprak: 45a-45b+III (mecmûâ içinde), satır sayısı: 17, yazı türü: nesih kırmısı, kağıt türü: isim filigranlı, Miklebli ve desenli mukavva sırtı ve sertabı meşin. Sonda 1 yaprak beyaz boşdur. Sonda 2 yaprakta gramerlerle ilgili notlar var.

2. Amasya Beyazıt İl Halk Ktp. arşiv no: 05 Ba 1515/2, yaprak: 43b-45a, satır say: 19, yazı türü: harekeli nesih, kağıt türü: üç ay filigranlı, kahverengi deri bir cilt içinde olup, cetvelleri kırmızı mürekkeple. Tüyotok. 01/1. 938.

3. Balıkesir İl Halk Ktp. arşiv no: 10 Hk 863/08, müstensih: Yusuf b. Mustafa, telif tarihi: 1165 (1751), istinsah tarihi: ?, yaprak: 138b-145b, yazı türü: Arap-nesih.

4. Milli Ktp. Yazmalar Koleksiyonu, arşiv no: 06 Mil Yz A 7720/106, Dvd no: 500, müstensih: yaprak: 1b-64b, satır sayısı: 17, yazı türü: harekeli nesih, kağıt türü: yeni beyaz ince kağıts, şemseli, sırtı kahverengi deri, kapakları kahverengi kağıt kaplı mukavva cilt. Konu başları, kenar cetvelleri, noktalar kırmızı, Rutubet lekeli, Sırtı dağımıktır.

5. Milli Ktp.-Ankara Adnan Ötüken İl Halk Ktp. Kolks, arşiv no: 06 Hk 1796/2, Dvd no:1293, müstensih: Yusuf b. Mustafa, telif tarihi: 1165 (1751), yaprak: 31b-34b, satır sayısı: 17, yazı türü: harekeli nesih, kağıt türü: rutubet lekeli kab kaçak filigranlı kısmen pembe, sırtı bez olup cild kapakları kopmuştur. Sonunda Zilhicce 1250/1835'de basıldığı yazılıdır.

6. Balıkesir İl Halk Ktp, arşiv no: 10 Hk 863/8, müst. Yusuf b. Mustafa, telif tarihi: 1165 (1751), istinsah tarihi: 1165 (1751), yaprak: 138b-145b, yazı türü: harekeli nesih.

b. Eserin Müellife Âidiyeti

Eser, bazı nüshalarda İbrahim Hakkı dışında farklı müelliflere (Sun'ullah Gaybî, Seyyid Muhammed Nur el-Arebî) nispet edilmişse de bunun müstensih hatası olması ihtimali vardır. Yine de temkinli konuşmak gerekirse, bu eserin zikri geçen müelliflerden herhangi birisine ait olma ihtimali çok düşük de olsa vardır. Ancak farklı isimlere nispet edilen nüsha sayısı birkaçı bulmazken, İbrahim Hakkı'nın isminin geçtiği nüsha sayısı çok daha fazladır. Dolayısıyla bu eserin İbrahim Hakkı Erzurumî'ye nispeti kesin olmasa da en güçlü ihtimal olarak görülmektedir.

Gaybî'nin⁸⁴ eserleri arasında da zikredilen ancak Gaybî'ye ait divan nüshalarının hiçbirinde yer almayan bu manzûm ilmihâl, Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Mârifetnâme'sinde "Hakkı" mahlasıyla 116 beyit⁸⁵ halinde yer almaktadır. Gaybî'ye nispet edilen manzûmenin Mevlana Müzesi'ndeki

⁸⁴ Tam ismi Sun'ullah b. Ahmed b. Beşir ve "Kalburcuzade Sun'ullah el-Kütahyevi" olan Gaybî'nin, doğum tarihi bilinmemekle beraber Kütahyalı olduğunda genel bir kanaat vardır. Vefat tarihi hakkında kesin bir bilgi olmamakla beraber İsmail Hakkı Uzunçarşılı 1076/1668 senesinden sonra vefat etmiş olabileceğini söyler. Bk. Kemikli, Bilal, Sun'ullah Gaybî, DİA, 2009 İstanbul, XXXVII, 533; Kırkıl, 442.

⁸⁵ Beyit sayısının 114 olduğu, muhtemelen yanlış sayma sonucunda sehven kaydedilmiş olabilir. Bk. Kemikli, Popüler Dinî Kültüre Dâir Bir Manzûme, s. 492-500; aynı mlf., Sun'ullah Gaybî, DİA, XXXVII, 533.

nüshasında ise beyit sayısı 52'dir.⁸⁶ Bu da manzûmenin Gaybî'ye aidiyetini şüpheli hale getirmektedir.⁸⁷

64 beyitlik fark, Gaybî'ye ait nüshalarda hiç yer almadığına göre en azından bu 64 beytin İbrahim Hakkî'ya ait olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. İbrahim Hakkî'ya ait nüshaların hemen hepsinde kendisine nispet edilmekte ve manzûmenin tâç beytinde de bizzat "Hakkî" ifadesi geçmektedir.

İsmail Hakkî Uzunçarşılı konuya kronolojik açıdan yaklaşır. Ona göre Bayrâmî-melâmîliğinin ünlü şairlerinden Sun'ullah Gaybî (ö. 1676), İbrahim Hakkî'dan yaklaşık bir asır önce yaşadığına ve Gaybî'nin eseri alıntılama ihtimali muhal olduğuna göre eser Gaybî'ye aittir. Uzunçarşılı tarihçi kimliğiyle halk arasında dolaşan bazı rivayetlerin de tezini güçlendirdiğini iddia eder.⁸⁸

Uzunçarşılı'nın tam aksine, Abdalbaki Gölpınarlı'ya göre bu manzûme esasen İbrahim Hakkî'ya aittir. Ancak 'anâne olarak Gaybî'ye isnât edilmiştir. Ona göre halk arasında anlatılanlar uydurma bilgilerdir.⁸⁹

Gölpınarlı'nın görüşünü destekleyen çok sayıda delil bulunmaktadır. Gaybî melâmî yönüyle bilinir. İbrahim Hakkî ise Gaybî'ye göre çok daha müteşerri'dir. Manzûm risâlenin içeriğine bakıldığında ele aldığı konuları ehli sünnete bağlı ve şerî'âta münasip olarak işlediği, bâtinî yorumlara gitmediği görülmektedir. Bu da eserin, tıpkı "Akîdetü'l-Îmân" kitabında izlemiş olduğu usûl ile aynı metodu kullanan İbrahim Hakkî'ya aidiyetini güçlendirmektedir.

Diyanet İslam Ansiklopedisi'ndeki "Sun'ullah Gaybî" maddesinde ve edebî yönüyle ele aldığı makalesinde bu konuya değinen Bilal Kemikli de eserin başka müelliflere aidiyeti konusunun şüpheli olduğunu ve zayıf bir ihtimal taşıdığını ifade etmektedir.⁹⁰ Kemikli, bu tartışmanın merkezinde

⁸⁶ Gaybî'ye nispet edilen 52 beyitlik küçük manzumenin bir nüshası, Mevlana Müzesi, Abdalbaki Gölpınarlı Yazmaları bölümünde 110 nolu mecmuanın 27a ile 30a varakları arasında yer almaktadır. Ayrıca Kütahya Vâhit Paşa İl Halk Kütüphanesi Yazma Eserler Bölümü, no: 1273/2 ve 1325; Bursa Eski Eserler Kütüphanesi, Genel, no: 2287'de bulunmaktadır.

⁸⁷ Bk. Kemikli, Popüler Dini Kültüre Dâir Bir Manzûme, s. 492; aynı mlf, Sun'ullah Gaybî, DİA, XXXVII, 533.

⁸⁸ Bk. Uzunçarşılı, İsmail Hakkî, Kütahya Şehri, İstanbul 1932, s. 238.

⁸⁹ Bk. Abdalbaki Gölpınarlı, Melâmîlik ve Melâmiler, Tıpkıbasım, İstanbul 1922, 217.

⁹⁰ Bk. Kemikli, Sun'ullah Gaybî, DİA, XXXVII, 533.

geleneksel kültür içerisinde yapılan telif anlayışının yattığını, nesir türünde yapılan iktibâslarda çoğu kez kaynağın belirtilmediğini, manzûm eserlerde görülen tanzîr geleneğinin de buna benzediğini, dolayısıyla eserin iktibas olarak düşünülse bile bunun sıradan bir iktibas olarak değerlendirilemeyeceğini ifade eder. Kemikli'ye göre manzûm eserlerde yapılan nazîre, basit bir aktarmacılık değil, bir şairin manzûm bir eserine başka bir şair tarafından aynı vezin ve kafiyede olmak üzere benzeri hakkında kullanılan tabirdir. Bir bakıma başka bir şairin eseri üzerinden yeni bir eser meydana getirmektir. Kronolojik olarak manzûmenin ilk şairinin Gaybî olması mümkündür. İbrahim Hakkı ise kendisinden bir asır önce yaşamış bir şaire nazîre yaparak aynıısını değil, kendi manzûmesini yazmış olabilir.⁹¹

Diğer taraftan Mârifetnâme'de, Gaybî'ye nispet edilen nüshalardan kısmen farklı ve hemen hemen iki kat daha uzun şekilde bu manzûmeye yer verilmektedir. Ayrıca İbrahim Hakkı'nın tâc beytinde açıkça mahlasını kullanması ve Gaybî'den hiç bir şekilde bahsetmemesi, manzûmenin İbrahim Hakkı'ya ait olduğu düşüncesini desteklemektedir.

Eserin bir nüshaya⁹² müstenit olarak melâmiliğin pirllerinden Muhammed Nuru'l-Arabî (ö. 1813-1887)'ye nispet edilmesi ise pek zayıf bir ihtimaldir. Arabî'ye nispet edilen bu nüsha, İbrahim Hakkı nüshaları ile bazı farklılıklar dışında hemen hemen aynı olduğundan, bu nüshaların birinden istinsah edilmiş bir nüsha olması kuvvetle muhtemeldir.

Eserin aidiyetiyle alakalı bütün bu tartışmalardan sonra bizce asıl önemli olan elimizdeki manzûm eserin kıymetidir. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, eserin İbrahim Hakkı'ya aidiyeti konusundaki kanaatimiz daha güçlüdür. Bu sebeple çalışmanın başlığına da uygun düşecek şekilde ortaya koyduğumuz manzûmenin metninde, İbrahim Hakkı'ya ait nüshaları esas aldık. Fatih Camii vâizlerinden Süleyman Efendi vasıtasıyla müstakîl olarak tab' edilen nüshaya⁹³ öncelik verdik ve bu nüsha ile beraber diğer bazı yazma nüshaları mukâbele ettik. Ancak müellife ait nüshalarda çok bâriz farklar tespit etmediğimizden dolayı çalışmada nüsha farklarını ayrıca gös-

⁹¹ Bk. Kemikli, Popüler Dinî Kültüre Dâir Bir Manzûme, s. 495.

⁹² Nûru'l-Arabî, Seyyid Muhammed Nur Arabî Divanı, Kitapçı Bâki Yaşa Altınok Koleksiyonu.

⁹³ Bk. Hakkı, Erzurûmî Mağfû İbrahim Hakkı Hazretlerinin Âsâr-ı Bedî'ası, Dâru't-tibâatu'l-Âmire, 1339 (1920).

terme ihtiyacı duymadık. Asıl fark yukarıda da değinildiği gibi İbrahim Hakkı'ya ait nüshalarla, başka müelliflere nispet edilen nüshalar arasında görülmektedir.

c. *Eserin Muhtevâsı*

Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Türkçe nazmettiği bu eser, küçük hacimli bir risâle olup Osmanlı döneminde yazılan ve nazım türü ilmihâl kategorisinde yer alan bir eserdir.⁹⁴ Nüshalarda "Manzum İlmihâl" adı kullanılmakla beraber bazı nüshalarda "HüdâRabbim, Erzurumî Mağfûr İbrahim Hakkı Efendi Hazretlerinin Âsâr-ı-Bedî'as"ı şeklinde geçmektedir.

"Mefâilün / Mefâilün / Mefâilün / Mefâilün" vezniyle ve kaside nazım şeklinde kaleme alınan eser bazı nüshalarda 116, bazılarında 110 beyitten müteşekkil küçük bir manzûmedir. Manzûm ilmihâl, küçük hacimli bir risâle olmasına rağmen halk arasında "Hüdâ Rabbim" ismiyle büyük şöhret kazanmıştır.

Manzum ilmihâl, "Hüdâ Rabbim nebim hakkâ Muhammed'dir Resûlullâh / Hem İslâm dînidir dînim kitâbımdır kelâmullah" beytiyle (matla) başlayıp, "Senin hıfzında îmânım, emânet olsun ey Allâh!" mısrasıyla (makta) son bulmaktadır. Müellifin adı "Kamununun îtikâdın bu yüz on beyt içre bil Hakkı" dizesinde geçmektedir (tâç beyit).

Eser girizgâh ve üç bölümden meydana gelir. Girizgâh bölümünde müellif, kelime-i şehâdetle özetlenen İslâm âmetüsüne inandığını Hanefi mezhebine bağlı bir ehli sünnet ve'l-cemâat olduğunu, Âdem zürriyetinden ve Muhammed (s.a.s) ümmetinden geldiğini ve Allâh'a ihlâs süresinde ifade edildiği üzere îmân ettiğini ifade etmektedir

Birinci bölüm îmânın altı esasının (âmentü) şerhi niteliğindedir. Allâh Teâlânın zâti ve subûtî sıfatları, melek, kitap, peygamber, ahiret, kaza ve kader konuları üzerinde uzunca durulur.

İkinci bölümde islam'ın şartları, namâz, abdest, gusül ve teyemmümün farzları birinci bölüme kıyasla muhtasar olarak daha kısa bir şekilde anlatılır.

⁹⁴ Bu manzum risâlenin çok sayıda el yazma nüshası bulunmaktadır. Bazıları şunlardır: a) Sül. Küt., Halet Ef. Böl., No: 782/7. b) Sül. Küt., H. M. Ef. Böl., No: 6292/20.

Üçüncü ve son bölümde Allâh Tealaya istiğfâr, niyâz ve yakarış ile münacât yer alır.

Eserin içeriğine bakıldığında ele aldığı konuları tıpkı “Akîdetü'l-Îmân” kitabında izlemiş olduğu minvâl üzere ehli sünnete bağlı ve şeri'âta münasip olarak işlediği, bâtinî yorumlara gitmediği görülmektedir.

Okunması kulağa hoş gelen, ezberlenmesi kolay, sade ve akıcı bir üslup ile yazılmış bu muhtasar eser, klasik sünni-Hanefi çizgisini yansıtmaktadır. Osmanlı Devleti'nin resmi mezhebi Hanefilik olduğu için, o dönemde ve cumhuriyetin ilk yıllarında yazılmış olan ilmihâller de genelde bu mezhebin görüşleri çerçevesinde kaleme alınmış, diğer mezheplerin görüşlerine ilmihâllerde ya hiç yer verilmemiş ya da sınırlı sayıda konu ele alınmıştır. İbrahim Hakkı da, eserini Hanefi mezhebinin görüşleri çerçevesinde kaleme almış, ancak başka bir takım eserlerinde yerine göre birçok konuda İmam Şafi'i'nin görüşlerine de temas etmiştir.

İbrahim Hakkı'nın bu eserinde, Anadolu ve özellikle de Erzurum bölgesindeki Osmanlı medreseleri yanında başta İstanbul ve Kahire olmak üzere seyahat ettiği veya seyahat yollarında gözlemlediği medreselerde ve ilmî ortamlarda gördüğü ve muttâl olduğu mütedâvil eserleri dikkate aldığı söylenebilir.

Yine Tertib-i 'ulûm eserinde zikredilen otuz bir ilim dalı içerisinde adı geçen eserlerin Manzûm İlmihâl'in de kaynakları olması muhtemeldir. Çünkü söz konusu risaleyi müellif, bir eğitim programı olarak nazmetmiş ve kişinin kâmil bir âlim olabilmesi için okumasını gerekli gördüğü ilimleri otuz bir daldaki toplamış ve her bir daldaki metinleri zikretmiştir. Müellif, ideal bir eğitimi amaçladığı bu risalede zikretmiş olduğu kaynakları muhakkak görmüş veya en azından bu kaynaklarla ilgili bilgi sahibi olmuştur.

Manzûm İlmihâl'de dikkat çeken bir diğer mesele konu ağırlığıdır. Halkın günlük hayattaki dini ihtiyaçlarına yönelik olarak yazılan eserde konular eşit ağırlıkta yer bulmamış, özellikle îmân konusu, diğer konulara nazaran çok daha uzun olarak ele alınmıştır. 116 beyitten oluşan eserin yalnızca îmân bahsi, risâlenin neredeyse dörtte üçlük kısmını oluşturmaktadır.⁹⁵ Bunun gerekçesiyle alakalı olarak müellif eserinde herhangi bir açıklama

⁹⁵ Nitekim eserin ulaştığımız bir nüshâlarında adı: “Âkâid Manzumesi” olarak da geçmektedir.

yapmamıştır. Muhtemelen müellif, inanç konusunun diğer konulara göre daha önemli ve halkın bu konudaki bilgi ihtiyacının daha fazla olduğunu düşünmüş, toplumun o günkü ihtiyaçlarını ve hassasiyetlerini göz önünde bulundurarak eserini bu şekilde tasnif etmiştir.

Mâlum olduğu üzere ilmihâller, müslüman bireyin ve toplumun günlük yaşamındaki dini bilgi ihtiyacının kolayca karşılanması amacıyla yazılmış eserlerdir. İslâmî ilimlerin entellektüel düzlemde incelendiği klasik fıkıh eserlerinden, ele aldığı meseleler ve konuyu sunuş biçimi açısından farklılık arzeden geleneksel ilmihâl kitaplarında olduğu gibi bu eserin de, genel olarak dinî ilimlerle meşgul olamayan halk kesimi ile, eğitime yeni başlayan talebeler dikkate alınarak yazıldığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte ilmihâlin bilgi olarak olmasa da, edebî zevk, dil ve üslûp bakımından ilim ehline de hitap ettiği söylenebilir.

Muhâtap kitle talebe ve halk olduğundan bu eserde yapılmak istenen salt İslâmî bilgi sunmak değil, kitlenin dinî bilgiyi, dolayısıyla dinî eğitimi almalarını temin etmek olmuştur. Bundan dolayı müellifin, konuları anlatımı sırasında görüşlerden en sahih olanını ortaya koyup diğer yorumlara yer vermediği müşâhede edilmektedir.

İbrahim Hakkı, Osmanlı'nın gerileme döneminde yaşamış bir âlim olduğu için, o günkü toplumu iyi analiz etmiş, eserini ihtiyaç duyulacak temel konulara ayırmış, kolay okunur ve ezberlenebilir bir metotla kaleme almış ve bu sayede eseri toplum tarafından kabul görmüştür. Telifinin üzerinden uzun bir zaman geçmiş olmasına rağmen değerini koruyan Hüdâ Rabbim İlmihâli, bu değerini yazılmış olduğu dönemdeki toplumun temel bilgiler konusundaki ihtiyaçlarına cevap vermesinden almıştır.

d. Eserin Metni: Manzûm İlmihâl (Hüdâ Rabbim)

Bismillâhirrahmânirrahîm.

Hudâ Rabbim, nebîm hakkâ Muhammed'dir Rasûlüllâh.

Hem İslâm dînidir dînim, kitâbımdır kelâmullah.

Akâid içre ehl-i sünnet oldu mezhebim hakkâ,

Amelde Ebû Hanife mezhebimdir mezhebim vallâh.

Dahi zürriyyetiyim Hazret-i Adem nebînin hem,
Halîl'in milletiyim dahi kıblem Kâbe beytullah.

Bulunmaz Rabbimin zıddı ve ne mislî âlemde,
Ve sûretten münezzehdir, mukaddestir Teâlâallah.

Şerîki yok, berîdir doğmadan dâhi doğurmaktan,
Ehaddir, küfvü yok, İhlâs içinde zikreder Allâh.

Ne cism ü ne arazdır, ne mütehayyiz ne cevherdir.
Yemez, içmez, zaman geçmez, berîdir cümleden Allâh.

Tebeddülden, tegayyürden dahi elvân ü eşkâlden,
Muhakkak ol müberrâdır budur selbî sıfatullah.

Ne göklerde, ne yerlerde, ne sağ ve sol ve ön ardda;
Berîdir şeş cihetten ol ki yokdur hiç mekânullah.

Hudâ vardır, velî yok varlığına evvel ü âhir;
Yine ol varlığıdır kendinden, gayrı değil vAllâh.

Bu 'âlemler yoğ iken ol vâri idi, ferd ü tek ü tenhâ;
Değildir kimseye muhtac o, hep muhtac gayrullah.

Anâ hâdis hulûl etmez ve bir şey'i vâcib olmaz kim;
Her işte hikmeti vardır, 'abes fi'l işlemez Allâh.

Hulûl etmez o Zât 'abde, ve hiç bir ferde zulmetmez.
İbâdın ıslâhı lâzım değil kim, halk ede Allâh.

Anâ bir kimse cebr ile bir iş işletemez aslâ;
Ne kim kendi murad eyler, vücûda ol gelür billâh.

Anın herbir kemâli bî-tegayyür hâsıl olmuştur;
Ki, yoktur muntazır olunacak hiç bir kemâlullâh.

Sıfât-ı bâ-kemâliyle o dâim muttasıftır kim;
Kamû noksan sıfatlardan beridir zül-celâl Allâh.

Sekizdir çün sıfat-ı zâti, 'ilm ile irâdettir;
Hayat u kudret u halk u basar, sem' u kelâmullâh.

Alîm oldur ki, ilmüne erişmez kimsenin aklı;
İhâta eylemiştir cümle bu eşyayı ilmullâh.

Mürîd oldur, dileyici ve her şey üzre kâdirdir;
Ne kim diler, olur peydâ alâ vefk-ı murâdillâh.

Cemî-i hayr ü şerri ol diler, takdîr ü halk eyler;
Velî hayrı sever, ancak ki sevmez şerleri Allâh.

Basîr oldur hakîkatte, ki hep eşyâya nâzırdır;
Velî gözden münezzehtir, basardır min sıfatillah.

Semî' oldur, işitir âvâzı hem sır ile cehri;
Münezzehtir kulaktan ol, sıfattır anda sem'ullâh.

Mütekellimdir ol ammâ berîdir dilden, ağızdan;
Hurûf ü lafz u savt ile değil vâsf-ı kelâmullâh.

Sübutiyye sıfatı kim ne ayındır ne gayridir.
Kadîm u dâim u zâtiyle kâimdir sıfâtullâh.

Hakk'ın mükrem ibâdıdır melekler yerde göklerde;
Avâmından avâm-ı nâsı efdal eylemiş Allâh.

Yemek, içmek, hem erkeklik, dişilik yoktur onlarda;
Hakk'a hiç âsî olmazlar, mutîdirler li-emrillâh.

Dahi Cibrîl ü Mîkâil ü İsrâfil ü Azrâil;
Mukarrebdir, Peygamberdir bu dördü hep emînullah.

Hakk'ın yüzdört kitabı hem, nebîler üzre inmiştir;
Kütübdür anların dördü, suhuf yüzü kelâmullah.

Zebûr'u verdi Dâvûd'a, dahi Tevrât'ı Mûsâ'ya;
Ve hem İncîl'i İsâ'ya, getirmiş Cibrîl-i billâh.

Habîbullah'a Kur'an'ı getirdi hâcet oldukça;
Yirmiüç yıl itmam eyleyib, kat' oldu vahyullah.

Dahi ben enbiyâ hakkında bildim, 'ismet ü fitnat,
Nezâfet hem emânet, sıdk ile tebliğ-i hükmüllah.

Gadirle kizb ü humk u kitmân ü hıyânetten
Münezzehdir, müberrâdır cemî-i enbiyâullah.

Nebîler ismini bilmek dediler ba'zılar vâcib,
Yirmisekizin bildirdi Kur'an'da bize Allâh:

Biri Âdem, biri İdrîs ü Nûh ü Hûd ile Sâlih,
Hem İbrâhim ü İshâk ile İsmâil zebîhullah.

Dahi Ya'kub ile Yûsuf, Şuayb ü Lût ile Yahyâ;
Zekeriyyâ ile Hârûn, ah-i Mûsâ kelîmullah.

Ve Dâvud u Süleymân, ve dahi İlyâs u Eyyûb'dur,
Birisî Elyesa'dır, dahi İsâ'dır o rûhullah.

Birisinin ismi Zül-kıfl, ve biri Yunus nebîdir hem,
Hitâmı ol habîb-i Hak Muhammed'dir Rasûlullah.

Uzeyr Lokmân u Zülkarneyn üçünde ihtilâf olmuş,
Ki, ba'zı enbiyâdır der, ve ba'zı der veliyyullah.

Cemî-i enbiyânın evvelidir Hazret-i Adem;
Kamudan efdal u âhir Muhammed'dir Habibullah.

İkisinin arasında katı çok enbiya geldi.
Hisâbın kimseler bilmez, bilir anı hemân Allâh.

Risalât-ı rüsûl, mevt ile bâtil olmaz ol kat'â,
Ve efdaldir melekler cümlesinden enbiyâullah.

Bizim Peygamberin ahkâm-ı şer'i öyle bâkîdir,
Ki ehl-i mahşeri bu şer' ile fasledecek Allâh.

Ve Mir'ac-ı Nebî haktır, ana şahsıyla muhtastır;
Çıkıp fevkal-ülâya Hakk'ı görmüştür Habibullah.

Cihan cümle cihâtıyla ve eczâ ve sıfâtıyla,
Hem ef'âl-i 'ibâdın hayr ü şerri, cümle halkullâh.

Anın ilm ü murad u halk u takdiriyle hâdistir;
Ki yoktur Hâlik u Bâri iki âlemde gayrullâh

İbâdın ihtiyârı vardır ef'âlinde cüz'ice
O ef'âl üzere bulmuşlar sevâb u hem ikâbullah

O ef'âlin cemîlidir, Hakk'ın hubb u rızâsıyla;
Kabîhinde bulunmaz ne muhabbet, ne rızâullâh.

Sevâb efdâlıdır Hakk'ın, ve 'adlidir 'ikâb anın;
Vücûb îcâbsız Hakk'a, bî-istihkâk-ı abdullâh.

Mukârindir bu fi'le istitâat kim, o kudrettir;
Bulunsa istitâat olunur teklîf-i şer'ullah.

Ki 'abdin kendi vüs'unda ne kim olmaz, ânı aslâ,
Anâ din içre teklif etmemiştir ol Rahîm Allâh.

Haram erzaktır, herkes yer içre kendi rızkın hep;
Ve kimse kimsenin rızkın alıp ekl edemez vallâh.

Ecel vaktinde meyyittir o maktûl ü ecel birdir
Ve hâl-i ye'sin imânı değil makbûl 'indallâh.

Heyulâ yoktur, ezhân içre bir cüz olduğu haktır;
Ki ol vasf-ı tecezzîden müberrâdır der ehlullâh.

Kabirde meyyite Münker-Nekir dört şey suâl eyler;
Ki Rabbin kim, nebin kimdir, nedir dinin ve kiblen gâh?

Cevabın verenin, cânıyla cismi zevk eder anda;
Şaşıp küffar u âsiler çeker anda azâbullâh.

Bu dünyaya gelen gider, ki kalmaz canlı hiç kimse;
Dahi yevm-i kıyâmette eder emvâtı ba's Allâh.

Verirler defter-i a'mâlini her âdemin anda;
Kiminin sağ eline, kimine soldan maâzAllâh.

Kitâbıyla hisâbı var, Hudâ'nın rûz-ı mahşerde;
Sorular herkesin ef'âl ü akvâlin bi-emrillâh.

Kebâirle seğâir ehline ol gün, şefâatler
Ederler Enbiyâ ve ehl-i ilm ü evliyâullah.

Ameller vezn olundukta sırâtı geçmemiz haktır;
Ve kevserle sekiz cennet, verir mü'minlere Allâh.

Girecek cennete mü'minler, anda çok bulup ni'met;
Görürler şüphesiz anda niteliksiz cemâlullâh.

Ve cennetle cehennem şimdi var, ehliyle bâkîdir.
Cehennem yedidir, ehlin yakar dâim o nârullah.

Kazâ ile gelir her hayr u şer, Tanrı cenâbından;
Bulur hayr, ehlini dâim; olur şer, ehline hem râh.

Ve Peygamber ne kim eşrât-ı saatten haber vermiş;
İnandım cümlesin izhâr eder vaktinde hem Allâh.

Çıkar yer dabbesi, Deccâl ü Ye'cûc ile Me'cûcu;
Doğar gün mağribinden, çün iner gökten o Rûhullah.

Kebîre mü'mini îmândan ihrac eylemez dahi,
Ne küfre dâhil u ne tâatin habt ede indAllâh.

O isyan, eylemez ânî muhalled hem cehenemde;
Meğer kim itikad eyler helâl anı, maâzAllâh.

Hudâ afv eylemez şirki ve illâ andan ednâyı;
Dilediği kulundan her günahı afv eder Allâh.

Kebâirden kaçan câiz, ikâb olmak sagâirle
Ve bî-tevbe giden câiz, kebâirden geçe Allâh

Kabul eyler duâyı Hak Teâlâ, kendi fazlıyla;
Ve hâcât-ı ibâdı hem kaza eyler Raûf Allâh

Dahi î mân ile İslâm, ikisi şey'-i vâhiddir.
Cenâb-ı Hak'tan ol her ne getirdiyse Rasûlullah.

Kamusın dil ile ikrâr u tasdik eyledim bil-kalb;
Birine yoktur inkârım, inandım şüphesiz vAllâh.

Çü dîn a'mâli îmandan muhakkak başka, hâricdir.
Pes, îman izdiyâd u nâkıs olmaz, hıfz ede Allâh.

Dimem ki inşâAllâh mü'minim, bel mü'minim hakkâ;
Bu mânâ ile î mân, kesbî ve mahlûktur vallâh.

Ve ammâ Tanrı'nın kendi kuluna ma'rifet gencin,
Hidâyet kıldığı mânâ ile vehbîdir ol tallâh.

Ve î mân-ı mukallid hem sahîh olmuştur, ammâ kim
Ol istidlâl-i aklı terk ile, âsîm olur billâh.

Kerâmât-ı velî haktır, nebîsi mu'cizâtıdır;
Keser az müddet içre çok mesafe evliyâullâh

Bulurlar vakt-ı hâcette, taâm u hem libâs anlar.
Behâim hem cemâd, anlarla söylerler biiznillah.

Gehî su üzerinde meşy ederler vecd ü hâletle
Havâda gâh uçarlar, hark eder âdâtını Allâh

Erişmez bir velî, hiçbir nebînin rütbesine hem;
Ana ermez ki, andan sâkıt ola emr ü nehyullah.

Ve efdal evliyâ Sıddık-ı Ekber, ba'dehû Fâruk;
Ve Zin-nûreyn'den sonra Ali'dir ol veliyyullah.

Bu dördü hem hilâfette, bu tertib üzre kâimdir.
Bu çâr-yârdan sonra hem efdâl evliyâullâh

Kalan ashabıdır ki, cümlesinin zikri hayr olsun;
Cemî-i âl ü ashâb-ı kirâmı sevmişem fillâh.

'Aşere-i Mübeşşere ve Fâtıma, Hasan, Hüseyin
Bu ümmetten bunlara, cennet ile neşhedü billâh.

Ve gayri kimseye aynıyla cennetlik denilmez kim;
O gayba hükm olur, gaybı ne bilsin ânî gayrullah.

Ve ashâb-ı kirâmın cümlesinden sonra ümmetten,
Cemî-i tâbiîn olmuştur efdal evliyâullah.

İmamül-müslimîn, sultân-ı müslim hür mükellef hem,
Kureyşî, tâhir olmalı, edip tenfiz-i hükmüllah.

Velî Hâşimli ma'sûm, efdal olmak şart değildir kim;
O fisk u cevr için hiç mün'azil olmaz bi-emr'illâh.

Ve berr ü fâcire uyup, namâzım kılarım bile
Hem anların cenazesi namâzın kılarım lillâh

Ve huf üzre hizada, hem seferde mesh câizdir;
Ve müskir olmayan temr ü 'ineb suyu mübâhullah.

Tasaddukla duâmızdan bulur emvâtımız ni'met;
Ve fazl-ı emkine, eşhâs u ezmân haktır eyvAllâh.

Bilinmez müşrikin etfâli, cennette mi, nârda mı?
Ve küffara Kirâmen Kâtibîn vermiş kerîmullâh.

Ne ki ma'dumdur, ol şey'-i mer'i addolunmaz hem
Mükevven kâinata benzemez şeydir Teâlallâh.

İsâbet-i 'ayn câizdir ve sihr insana vâkîdir.
Beşer aklından efdaldır ulûm-u enbiyâullah.

Delile müctehid evvel bakıb eyler isabet hak;
Ve sonra hükme bakdıкта, hatâsın afveder Allâh

Ki hak birdir, muayyendir ve Kur'an u hadis ancak,
Ne mikdâr olsa mümkün zâhirine hamlolur her gâh.

Bu zâhirden ol ehl-i bätının da'vâsı mânâyâ,
Udûl u hem nusûsu redd ü istihfâf-ı şer'ullah.

Hem istihlâl-ı zenb u rahmet-i Hak'tan ye's, hem de
'Azabından emîn olmak, bu cümle küfrdür billâh.

Ve lafz-ı küfrü ta'vîle ve kâhin sözlerin tasdik
Küfürdür, lâkin inkârı yeniden tevbedir lillâh.

Hudâ otuz iki farzı 'ibâdına buyurmuştur.
Kamusun farz bildim, boynuma aldım, bi-tav'i'llah.

Şürûtu beştir İslam'ın ki, tevhid ü salat u savm
Zekât u hac ganîler hakkında farz eylemiş Allâh.

Namâzın şartı, hariçte olanlar altı farz olmuş
Ve erkânı içinde oldular hem altı farzullâh.

Dışındaki tahâret, setr-i avret, vakti bilmektir;
Ve abdest almak u niyyet, hem istikbâl-i Beytullâh.

Namâz içinde tekbîr ü kıym ile kırâeâtır.
Rükû' u ka'de-i uhrâ, ikişer secdedir lillâh.

Vüdûun farzı yüz yumak, yedini mirfâkıyla hem.
Başa mesheyleyip, ayakları guslet dedi Allâh.

Ve guslün farzı üçtür, kim temazmuzdur hem istinşâk;
Üçüncü cümle a'zâsın yumaktır tevbeten lillâh.

Teyemmüm eylemek vacibdir abdest ile gusl için.
Su bulunmazsa, ya kudret yok isedir bu şer'ullah.

Ânın rüknü iki vurmak, şürûtu beş: biri niyyet
Sa'id ü tâhir u mesh ü biri acz-i 'ibâdullâh.

Ve savmın farzı üç: niyyetle ekl ü şürbü terk etmek,
Fecir doğdukta, gün batınca imsak oldu emrullâh.

Dahi haccın furûzu üç: biri ihrâma girmektir,
Biri vakfe Cebel üzre, ziyâret oldu Beytullâh.

Harâmı î'tikâd etmek haram, andan sakınmaktır.
Helâli hem helâl etmek, budur cümle furûzullâh

Hem ashâb-ı güzîn ü tâbiîn ü müctehidînin
Ne kim var, ehl-i sünnet vel-cemaât cümle ehlullâh

Kamunun î'tikadın bu yüz on beyt içre bil **Hakkı**,
Budur hak mezheb ancak, bunda sâbit eylesin Allâh.

Eğer benden küfür, amd u hatâen sâdır olduysa;
Ben o küfrün cemî'inden berî oldum li-vechillâh.

Dahî şer'a muhâlifse, eğer ef'âl ü akvâlim,
Ben anlardan rücu' ettim ve tübtü kurbeten lillâh.

Ne kim kılmış Habîbullâh bize tebliğ-i ahkâmı,
Kabul ettim ânî, âmentü billâhi ve hükmillâh.

Dilim ikrârımı kalbimle tasdik eyledim cândan,
Senin hıfzında îmânım, emânet olsun ey Allâh! (Âmîn)

SONUÇ

Bu çalışmanın sonunda şu sonuçlara ulaşılmıştır:

Kısaca “davranış bilgisi” demek olan ilmihâl, her Müslümanın bilmesi gereken temel bilgilerden ibarettir. İmân, ibâdet, ahlâk ve muâmelât konularına dair ilmihâl bilgileri, İslâmî bilgilenmenin ilk aşaması ve en yaygın olanıdır.

İlmihâl kitaplarının büyük çoğunluğu mensur olmakla birlikte küçümse nemeyecek bir kısmı da manzûm olarak hazırlanmıştır. Eserin ihtiva edeceği bilgilerin manzûm olarak sunulduğunda daha kolay öğrenileceğini düşünmek ve eserin cazibesinin artırılmasında edebi sanatların sunmuş olduğu imkanlardan faydalanmak istemek, manzum eser yazımının tercih edilme sebeplerinden birkaçıdır.

İbrahim Hakkı Erzurumî'nin Manzûm İlmihâl isimli küçük hacimli risalesi Osmanlı döneminde yazılan ve nazım türü ilmihâl kategorisinde yer alan bir eserdir. Nüshalarda “Manzum İlmihâl” adı kullanılmakla beraber bazı nüshalarda “HüdâRabbim, Erzurumî Mağfûr İbrahim Hakkı Efendi Hazretlerinin Âsâr-ı-Bedî'ası” şeklinde geçmektedir.

İslam bilim ve kültürünün güçlü temsilcilerinden birisi olan Hakkı, farklı konularla alakalı çok sayıda kıymetli eser yazmıştır. Yaşadığı dönemi aydınlatmakla kalmamış, kendisinden sonraki dönemlere de ışık tutmuştur. Eserlerinin adedi hakkında farklı görüş ve ifadeler bulunsa da bizzat kendisi “İnsâniyye” adlı eserinin sonunda, beş ana ve on evlat eser olmak üzere on

beş kitap yazdığını söylemektedir. İbrahim Hakkı, büyük kitaplarının içine aldığı küçük risalelerini müstakil bir eser olarak saymamıştır.

Manzûm ilmihâl, bazı nüshalarda İbrahim Hakkı dışında farklı müelliflere nispet edilmişse de bunun müstensih hatası olması ihtimali vardır. Eserin İbrahim Hakkı Erzurumî'ye nispeti en güçlü ihtimal olarak görülmektedir.

Manzûm ilmihâl, küçük hacimli bir risâle olmasına rağmen halk arasında "Hüdâ Rabbim" ismiyle büyük şöhret kazanmıştır. Eser, okunması kulağa hoş gelen, ezberlenmesi kolay, sade ve akıcı bir üslup ile yazılmıştır.

İbrahim Hakkı, Türkçe nazmettiği bu eserini Hanefi mezhebinin görüşleri çerçevesinde kaleme almıştır. Bu yönüyle Manzûm İlmihâl, klasik sünni-Hanefi çizgisini yansıtan bir eser olarak karşımıza çıkmaktadır.

Eser girizgâh ve üç bölümden meydana gelmiştir. Birinci bölüm îmânın altı esasının (âmentü) şerhi niteliğindedir. Allâh Teâlânın zâtî ve subûtî sıfatları, melek, kitap, peygamber, ahiret, kaza ve kader konuları üzerinde durulur. İkinci bölümde islam'ın şartları, namâz, abdest, gusül ve teyemmümün farzları kısaca anlatılır. Üçüncü ve son bölümde Allâh Tealaya istiğfâr, niyâz ve yakarış ile münacât yer alır.

İlmihâldeki konular eşit ağırlıkta yer bulmamış, özellikle îmân konusu, diğer konulara nazaran daha uzun ele alınmıştır. Bunun gerekçesiyle alakalı müellif, eserinde herhangi bir açıklama yapmamıştır. Muhtemelen, inanç konusunun diğer konulara göre daha önemli ve halkın bu konudaki bilgi ihtiyacının daha çok olduğunu düşünmüş, toplumun o günkü ihtiyaçlarını ve hassasiyetlerini göz önünde bulundurarak eserini bu şekilde tasnif etmiştir.

İbrahim Hakkı'nın bu eserinde, Anadolu ve özellikle de Erzurum bölgesindeki Osmanlı medreseleri yanında başta İstanbul ve Kahire olmak üzere seyahat ettiği veya seyahat yollarında gözlemlediği medreselerde ve ilmî ortamlarda gördüğü ve muttalî olduğu mütedâvil eserleri dikkate aldığı söylenebilir.

İslâmî ilimlerin entellektüel düzlemde incelendiği klasik eserlerden, ele aldığı meseleler ve konuyu sunuş biçimi açısından farklılık arzeden geleneksel ilmihâl kitaplarında olduğu gibi bu eserin de, daha çok dinî ilimlerle meşgul olamayan halk kesimi ile, eğitime yeni başlayan talebeler dikka-

te alınarak yazıldığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte eserin bilgi yönüyle olmasa da, edebî zevk, dil ve üslûp bakımından ilim ehline de hitap ettiği söylenebilir.

Muhâtap kitle talebe ve halk olduğundan bu eserde yapılmak istenen salt İslâmî bilgi sunmak değil, kitlenin dînî bilgisini, dolayısıyla dînî eğitimi almalarını temin etmek olmuştur. Bundan dolayı müellifin, konuların anlatımını sırasında görüşlerden en sahih olanını ortaya koyup diğer yorumlara yer vermediği müşâhede edilmektedir.

İbrahim Hakkı, Osmanlı'nın gerileme döneminde yaşamış bir âlim olduğu için, o günkü toplumu iyi analiz etmiş, eserini ihtiyaç duyulacak temel konulara ayırmış, kolay okunur ve ezberlenebilir bir metotla kaleme almış ve bu sayede eseri toplum tarafından kabul görmüştür. Telifinin üzerinden uzun bir zaman geçmiş olmasına rağmen değerini koruyan Hüdâ Rabbim İlmihâli, bu değerini yazılmış olduğu dönemdeki toplumun temel bilgiler konusundaki ihtiyaçlarına cevap vermesinden almıştır.

Kaynaklar

- Altıntaş, Hayrani, *Erzurumlu İbrahim Hakkı* (MEB. Yayınları) İstanbul 1997.
- Arpağuş, Hatice K, "Bir Telif Türü Olarak İlmihâl " *M.Ü. İlahiyat Fak. Dergisi*, 22 (2002/1).
- Aynacı, Mediha, *Osmanlı Kuruluş Dönemi Türkçe İlmihâl Eserleri Çerçevesinde İlmihâllerin Fıkhi Yönden Değerlendirilmesi*, (Dokt. tezi), M.Ü. Sos. B. Enst., İstanbul 2009.
- Bağdatlı İsmail Pasa, *Hediyetül-Ârifin Esmâül-Müellifin ve Âsârul-Musannifin*, Biçici, Alaaddin, *Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Tefsir Yönü*, AÜ Sosyal Bilimler Ens. Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 1996.
- Binark, İsmet - Sefercioglu, Nejat, *Erzurumlu İbrahim Hakkı Bibl.*, Ank., 1977.
- Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul, trs.
- Ceviz, Nurettin, "Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretlerine Ait Bir Yazma: Mecmuatül-İrfâniyye," *AÜFEF Edebiyat Bil. Araş. Dergisi*, S 23, Erzurum, 1996.
- Cici, Recep, *Osmanlı Dönemi İslâm Hukuku Çalışmaları*, Bursa 2001.
- Çağrı, Mustafa, "İbrahim Hakkı Erzurumî" *DİA*, XXI, Ist., 2000.
- Çelebi, Kâtib, *Keşfü'z-zunûn* (nşr. Şerafeddin Yaltkaya- Muallim Rifat), Beyrut 1990.

- Çelebioğlu, Âmil, *Erzurumlu İbrahim Hakkı*, Ankara 1998.
- Çiftçi, Cemil, *Erzurumlu İbrahim Hakkı*, İstanbul 2000.
- Çelebioğlu, Âmil, *Erzurumlu İbrahim Hakkı*, Ankara 1988.
- Diclehan, Şâkir, *Çeşitli Yönleriyle Erzurumlu İbrahim Hakkı*, İstanbul 1980.
- Encyclopedia of Religion and Ethics, Edinburgh 1980, Catechism, III, 251-256.
- Erdoğan, Mehmet, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2005.
- Fazlıoğlu, Şükran, Ta'lim ile İrşâd Arasında:Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Medrese Ders Müfredatı, *Divân İlmi Araştırmalar*, sy. 18, 115-173 (2005/1).
- Gökpinar, Perihan, *Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Mârifetnâme'sinde Tasavvûfî Hayat*, yayımlanmamış y. lisans tezi, Ankara Üniversitesi, 2006.
- İbrahimhakkioğlu, Mesih, *Erzurumlu İbrahim Hakkı*, İstanbul 1973.
- Karaman, Hayrettin ve Arkadaşları, *İlmihâl*, I-II, T.D. Vakfı İSAM, İstanbul 1999.
- _____, *İslamın Işığında Günün Meseleleri*, Marifet Yay., III, İstanbul, 1982.
- Kelpetin, Hatice, "İlmihâl", *DİA*, XXII, İstanbul 2006.
- Kemikli, Bilal, Sun'ullah Gaybî, *DİA*, XXXVII, 533.
- _____, "Popüler Dinî Kültüre Dâir Bir Manzûme ve Üç Şâir", *İslâmî Araştırmalar*, XIV/ 3-4, Ankara 2001.
- Kırkıl, Harun, "Türk Edebiyatında Manzum İlmihal ve Fıkıh Kitapları ile Son Devre Ait Manzum Bir İlmihal: Manastırlı Mehmet Rıfat Bey ve Manzum İlmihali", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 7, 2006.
- Pckolcay, Necla ve diğerleri, *İslâmî Türk Edebiyatında Şekil ve Nevilere Giriş*. Kitabevi, İstanbul 2000.
- Revnakoğlu, C. Server, *Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Mârifetnâmesi*, İstanbul 1961.
- Samî, Şemseddin, *Kâmûs-ı Türki*, İstanbul 1317.
- Selçuk, Köksal, *Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın "İnsaniyye" İsimli Güldestesinin Mubteva ve Türkçe Kısımının Transkripsiyonlu Metni*, AÜ Sosyal Bilimler Ens., Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 1996.
- Toprak, Celalettin, *Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Hocası Seyh İsmail Fakirullah*, Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Kütüp., No 18889, Ank., 1975.
- Yüksel, Emrullah, "Erzurumlu İbrahim Hakkı (1703-1780)'da Dini ve Pozitif İlimler Birbirini Tamamlar", *EAÜİFD*, sy. 11 (1993).

- Erzurumî, İbrahim Hakkı, *Cilâlül-Kulûb li Tecelliyyi'l Matlûb*, Sül. Kütüp., H. M. Ef. Böl., No: 2505/5; AÜ Kütüp., S. Özege Böl., SA, No: 79/1, (el yazma).
- _____, *Definetür-Rub*, AÜ Kütüp., S. Özege Böl., SA, No: 79, (el yazma); AÜFEF E. İbrahim Hakkı Arş. Mrk. Kütüp., Dmb. No: 10; Sül. Kütüp., H. M. Ef. Böl., No: 2505.
- _____, *Divan (Ilâhinâme)*, (*Divan-i İbrahim Hakkı Erzurumî*), Dâr et-Tabaati'l-Âmire, İst., 1263/1847. (Tıpkıbasımı: Elif Ofset, İst., 1977); *Divan*, (Tentitli ve Transkripsiyonlu Metin), Yayına Haz. Numan Külekçi-Turgut Karabey, AÜ Yay., Erzurum, 1997.
- _____, *el-İnsaniyye (Mecmûat'l-İnsaniyye fi Ma'rifeti'l-Vahdaniyye)*, AÜ Kütüp., S. Özege Böl., SA, No: 70; AÜFEF E. İbrahim Hakkı Arş. Mrk. Kütüp., Dmb. No: 5.
- _____, *el-İrfâniyye (Mecmûatül'l-Vahdaniyye fi Ma'rifeti'n-Nefsi'r-Rahmâniyye)*, AÜFEF E. İbrahim Hakkı Arş. Mrk. Kütüp.
- _____, *Heyetül-Islam*, AÜ Kütüp., S. Özege Böl., SA, No: 70.
- _____, *İnsan-ı Kamil*, Sül. Kütüp., H. M. Ef. Böl., No: 2505/2; AÜ Kütüp., S. Özege Böl., SA, No: 79/2.
- _____, *Kenzul-Fütûh*, AÜFEF E. İbrahim Hakkı Arş. Mrk. Kütüp., Dmb. No: 9, (el yazma); *Kenzul-Fütûh*, Erzurum - Hasankaleli İbrahim Hakkı Hz. (Haz. Sakir Diclehan), Er-Tu Matbaası, İst, 1980.
- _____, *Kıyâfetnâme*, Sül. Kütüp., H. M. Ef. Böl., No: 6240/2, Matbaa-i Âmire Litografya Destgâhı, İst.
- _____, *Kitabul-Âlem*, Sül. Kütüp., H. M. Ef. Böl., No: 2699/3, AÜ Kütüp., S. Özege Böl., SA, No: 79/3.
- _____, *Lübbül-Kütüb*, AÜ Kütüp. S. Özege Böl., SA, No: 132/1, (el yazma); AÜFEF E. İbrahim Hakkı Arş. Mrk. Kütüp.
- _____, *Manzum ilmihâl*, Sül. Kütüp., Halet Ef. Böl., No: 782/7; Sül. Kütüp., H. M. Ef. Böl., No: 6292/20; *Âsâr-ı Bed'î'a*, Dâru't-tibâatu'l-Âmire, 1339 (1920).
- _____, *Mârifetnâme*, nşr: K. Yusuf Ziya, (Matb. A. Kâmil) İst. 1330 (tıpkıbasım).
- _____, *Mecmûatül-Maânî (Mecmûatül-Hakkı)*, İst., Arkeoloji Müzesi Kütüp., Diyarbekirli Said Pasa Vakfı Böl., No: 576.
- _____, *Mektub es-Sırr*, AÜ Kütüp. S. Özege Böl., SA, No: 79/5; Sül. Kütüp., H. M. Ef. Böl., No: 2505/5.
- _____, *Meşâriku'l-Yub (Lübbül-Lübâb)*, Sül. Ktp., H. M. Ef. Böl., No: 3381/1,

- _____, *Murabbaa (Münâcât-ı Hıfz-ı Lisan)*, Sül. Kütp., H. M. Ef. Böl., No: 2505/7; AÜ Kütp., S. Özege Böl., SA, No: 79/7-8.
- _____, *Ruh's-Şürûh*, Sül. Kütp., H. M. Ef. Böl., No: 3381/2.
- _____, *Ruznâme*, Sül. Ktp., H. M. Ef. Böl., No. 2505/6; AÜ Ktp., S. Özege Böl., SA, No: 79/6.
- _____, *Saadet-Nâme (Rubâiyyât)* AÜ Kütp., S. Özege Böl., SA, No: 287/8.
- _____, *Sefinetü'n-Nuh (Sefinetü'n-Nuh min Vâridâtı'l-Fütûb)*, Sül., Kütp., H. M. Ef. Böl., No: 3413 ve 3812; AÜFEF E. İbrahim Hakkı Arş. Mrk. Kütp., Dmb. No: 16.
- _____, *Tertibu'l-Ulûm*, AÜ Ktp., S. Özege Böl., SA, No: 287; AÜFEF E. İbrahim Hakkı Arş. Mrk. Ktp.
- _____, *Ulfetü'l-Kulûb*, AÜFEF E. İbrahim Hakkı Arş. Mrk. Ktp., Dmb. No: 14.
- _____, *Urvetü'l-Islam*, AÜ Ktp., S. Özege Böl., SA, No: 299.